

L'ARQUITECTURA DE LES CAPELLES TEMPLERES A LA CATALUNYA NOVA(*)

Joan FUGUET i SANS

L'arquitectura dels Templers a Catalunya és un tema que resta per fer. S'ha dit alguna cosa quan s'ha parlat dels castells i de l'art romànic en general (Puig-Falguera-Goday, *L'arquitectura romànica a Catalunya*; Monreal-Riquer, *Els Castells Medievals de Catalunya*), però en cap cas s'ha fet un plantejament que cerqués els aspectes més peculiars de l'Orde templer.

Una anàlisi arquitectònica hauria d'anar acompanyada d'uns estudis paral·lels del desenvolupament socio-econòmic i històric de les comunitats que realitzaren les obres, o si més no, hauria de disposar de monografies que

(*) Aquest treball fou presentat a les "Ires Jornades sobre els Ordes Religioso-Militars als Països Catalans", celebrades a Montblanc el 1985. Per motius poc clars les actes d'aquestes jornades encara no han vist la llum. Quan *L'arquitectura de les capelles templeres a la Catalunya Nova* fou escrit representà una primera aproximació a l'arquitectura de l'Orde del Temple a Catalunya. Hores d'ara molts dels punts aquí tractats han estat ampliat i replantejats en la nostra tesi doctoral: *L'arquitectura dels templers a Catalunya*, presentada a la Facultat de Geografia i Història de la Universitat de Barcelona i de pròxima publicació.

Molta gent m'ajudà en l'elaboració d'aquest treball. He de fer constar el meu agraïment a: Carmel Biarnés d'Ascó per haver-me indicat l'existència d'ermes templeres a la Terra Alta i a la Ribera d'Ebre; a Anton Monner de Gandesa que em preparà els contactes necessaris als pobles de la Terra Alta; als senyors rectors de Batea, de la Fatarella i de Riba-roja; a Teresita Barberà de Caseres; a Jordi Solà de Vinyols pels plànols de Miravet; a Ferran Díaz pels plànols de Vallfogona i de Barberà; a J. Llovet de Vallfogona; a Josep M. Gavín que ha posat el seu arxiu fotogràfic a la meua disposició; i a la meua dona, Carme Plaza, per la inestimable col·laboració en el redactat definitiu del treball.

fessin aqueixa feina. Sortosament tenim obres com *Las Cartas de Población y Franquicia en Cataluña* de Font i Rius per una visió general de la reconquesta i repoblació; *Els Castells Catalans* que proporcionen una síntesi històrica de tots els conjunts a més d'una abundosa bibliografia; Miret i Sans (*Les Cases de Templers y Hospitalers en Catalunya*), i Forey (*The Templars in the Corona de Aragón*) han aportat una panoràmica general sobre l'assentament i organització de les comandes templeres al Principat.

Barberà i Vallfogona han estat estudiades detingudament per Sans i Travé (*Alguns aspectes de l'establiment dels Templers a Catalunya: Barberà i La Comanda del Temple de Vallfogona de Riucorb. Primera part: La creació i formació del patrimoni*); també ho ha estat la de Tortosa per Pagarolas (*La Comanda del Temple de Tortosa*); Gardeny no té cap monografia però Lladonosa (*Historia de Lleida*) n'ha estudiat molts aspectes; Bladé (*El Castell de Miravet*) ha dedicat una monografia a Miravet. La colonització de les Terres de l'Ebre, a més de l'obra de síntesi de Font i Rius ha estat tractada en detall en el cas de Gandesa per Manyà (*Notes d'Història de Gandesa*).

Encara que els estudis específics sobre l'arquitectura templera al nostre país siguin parcials i escadussers, tenim les bases fonamentals per endegar-ne una nova interpretació en l'excel·lent estudi que l'any 1954 realitzà l'especialista francès Lambert a *L'architecture des Templiers*. En aquest treball fa una brillant exposició de l'estat de la qüestió sobre els estudis d'arquitectura templera realitzats arreu i desmonta amb moderna metodologia una sèrie de tòpics —molt apreciats pels amants de l'esoterisme— com els relatius de les construccions de planta rodona, i senta les bases de futures investigacions.

La via oberta per Lambert i seguida per especialistes francesos que han anat publicant d'aleshores ençà (Oursel, *La chapelle des Templiers de Fontenotte* i *Un conflit de tendances. Les églises des Templiers*; Melville, *Deux aspects de l'architecture des Templiers*; Daras, *Comanderies et chapelles des Templiers dans la region Charentaise*; Dailliez, *La France des Templiers* i *Les Templiers dans la péninsule Ibérique*; Pernoud, *Les Templiers*; Demourger, *Vie et mort de l'ordre du Temple*, entre d'altres, resulten molt útils per a l'estudi que volem fer perquè permeten establir comparacions molt pertinents. S'ha d'afegir a aquest grup l'estudi realitzat en la mateixa línia a Castella-Lleó per Castán, (*Arquitectura templaria castellano-leonesa*).

A partir d'aquesta base bibliogràfica hem plantejat el treball centrant-nos en l'arquitectura d'un àmbit geogràfic reduït; les construccions templeres de la Catalunya Nova. Aquesta elecció ha vingut determinada entre d'altres raons pel fet de formar històricament un conjunt homogeni des del punt de vista de la Reconquesta. Creiem que les conclusions a què aquí hem arribat

ens poden servir de base per a un estudi posterior molt més ampli.

En un treball d'aquesta mena és necessària, ultra la bibliografia, una feina prèvia d'aixcament de plantes i reportatges fotogràfics de cada una de les construccions estudiades; parlar d'arquitectura sense el suport visual de la imatge fóra desaprofitar un llenguatge que li és necessari.

La localització de les edificacions templeres conservades no ha estat una tasca fàcil ja que els inventaris monumentals existents són generals i no especifiquen si són o no templers (Gavin, *Inventari d'esglésies*; Liaño, *Inventario artístico de Tarragona y su provincia*).

Ha calgut cercar a la bibliografia general, a les monografies locals, a les fonts documentals, l'existència d'establiments templers per després comprovar-ho "in situ". Així com a determinats llocs (Celma, Granyena, Tortosa, Horta...) aparentment no queda ni pampa ni pols de les antigues construccions de l'Ordre, hem pogut descobrir llocs nous que resten en excel·lent estat de conservació.

Inicialment el meu interès va centrar-se en els castells perquè insistentment han estat considerats pels autors francesos com els exemples "*les plus typiques*" (Pernoud, 1974:35) de l'arquitectura templera ja que responen als objectius militars de l'Ordre; de fet aquest tipus de construcció no és però el més abundant, ho són a Terra Santa i a la Corona d'Aragó abunden; però no a França, on la major part d'edificacions són granges d'explotació agro-pecuària. Malgrat tot, els castells templers de la península Ibèrica han estat poc estudiats. En la nostra àrea geogràfica hem cregut interessant l'estudi dels castells que resten: Miravet, Barberà, Gardeny i — amb moltes limitacions— Vallfogona.

El més sorprenent de la nostra recerca no foren els castells sinó els establiments de les zones de repoblació templera, sobretot a la Terra Alta que fou totalment senyorejada per l'Ordre. Poc podem imaginar que molts d'aquells indrets que apareixen en les cartes de població servessin, com a testimonis desafiants de la conolització templera, esglésies parroquials o petites capelles convertides en ermites de devoció popular. Aquestes esglésies són ignorades per la bibliografia de l'arquitectura romànica i gòtica. Com a màxim han aconseguit figurar escadusserament en algun inventari o en cert article de la literatura local de difícil accés. Són la parroquial de Gandesa; la de Caseres; Nostra Senyora de Gràcia de Vilalba dels Arcs; Sant Bartomeu de les Camposines (la Fatarella); la parroquial de Pinyeres (Batea); Sant Joan d'Algars (Batea), probable capella del castell; Santa Anna d'Almudèfer (Caseres), parròquia o capella del castell, i Santa Magdalena de Berrús al terme de Riba-roja.

Tots aquests edificis religiosos són allò que resta d'un castell o d'un nucli de població o granja templera. Com diu Melville (1969:24) una capella sovint és el testimoni d'una comanda desapareguda. El fet que només es preservés aquest element va determinar que en l'organització d'aquest

treball ens centressim principalment en les capelles templeres, aïllades les unes i determinades per un context arquitectònic les altres. Aquesta ha estat l'estructura del treball.

ELS CASTELLS TEMPLERS

MIRAVET

A la primavera de 1153, escriu mossén Manyà (1962:56), era assetjat el castell de Miravet per les forces de Ramon Berenguer IV entre les quals tenien un paper destacat els cavallers del Temple. Aquell mateix estiu era pres "*cum magno labore*". Sembla que la data en què fou pres el castell pot ser el 24 d'agost de 1153 que és el mateix dia en què Ramon Berenguer féu donació a la casa del Temple del lloc i terme de Miravet al Mestre d'Espanya i Provença, Pere de Roera.

La donació de Miravet comprenia un extens territori que agafava —i sobrepassava— les actuals comarques de la Terra Alta i la Ribera. Amb aqueixa donació, el comte-princep assegurava la possessió i repoblació de les Terres de l'Ebre.

La comanda de Miravet fou una de les més importants del Principat. Comprenia els pobles d'Algars, Batea, Corbera, Gandesa, Pinell, Rasquera. Més tard incorporà noves donacions que es convertiren en les comandes d'Horta i Ascó.

Els templers prenen possessió d'un castell que havia estat plaça forta dels sarraïns. Com era la fortalesa aleshores és difícil de saber, només l'arqueologia ens ho podria aclarir. Sigui com sigui, el cert és que la intervenció dels templers en l'arquitectura que avui conserva és un fet inqüestionable.

S'entra al castell —que està situat al cim d'un turó estratègic— per un corredor que forma una barbacana que protegeix la porta. Aquesta dóna pas a un ample recinte murallat de recorregut poligonal flanquejat per cinc torres. A ponent del clos murallat, formant-ne part, s'alcen els petris blocs que constitueixen el castell pròpiament dit. S'hi entra per un passadís cobert que dóna pas al pati d'armes, centre neuràlgic alrederor del qual es distribueixen els diferents serveis propis d'un castell-convent. Són tres cossos de planta rectangular; un situat a llevant, l'altre a tramuntana, i el tercer a migdia (el costat de ponent es la pròpia muralla).

El cos de llevant té, a nivell de terra, una llarga sala amb murs de perfecte carreuat coberta amb volta de canó apuntada que arrenca d'un senzill bordó. Aquest edifici que té terrassa superior, podia ésser destinat a refector. L'edifici de tramuntana té pla terrer i dos pisos. Apareix dividit longitudinalment en dos elements que donaran lloc a sengles dependències:

les de davant que miren al pati, i les de darrere que miren a l'exterior. La planta baixa podia haver ubicat magatzems, sitges, presons (L). Són unes naus baixes de sostre i cobertes amb un elegant canó lleugerament apuntat que arrenca a ran de terra. La del davant està dividida en dos elements que deixen entremig un corredor distribuïdor al qual s'entra des del pati. La porta que és actualment un foradot era probablement la típica de punt rodó de llargues dovelles, les quals foren arrencades. Aqueixa mutilació també és patent a la porta que accedia a l'edifici que potser fou refetor, descrit en primer terme ¹.

Es puja a la planta noble d'aquest edifici per una escala descoberta que arrenca perpendicular del pati; s'entra directament a una espaiosa porxada de quatre amples finestrals, solucionats amb elegants arcs de mig punt, amb una senzilla imposta en lloc de capitells. D'aquí, per una porta lateral de punt rodó adovellada, s'entra a la capella. També és molt simple la factura d'aquesta porta: l'única concessió decorativa és un boet que ressegueix l'aresta de l'intradós, de dalt a baix, car no hi ha capitells ni impostes.

La capella és d'una nau de 22 metres que ocupa tota la llargada de l'edifici, tocant al mur exterior. Està orientada a sol ixent i té la capçalera en absis semicircular precedit per un presbiteri un xic més estret que la nau. L'absis s'inicia amb dues columnes adossades a la manera d'arc triomfal amb capitells de regust corinti molt simples. Els murs de la capella són molt gruixuts i de perfecte carreuat; no endebades formen part, a tramuntana i a ponent, del recinte murallat.

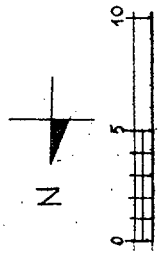
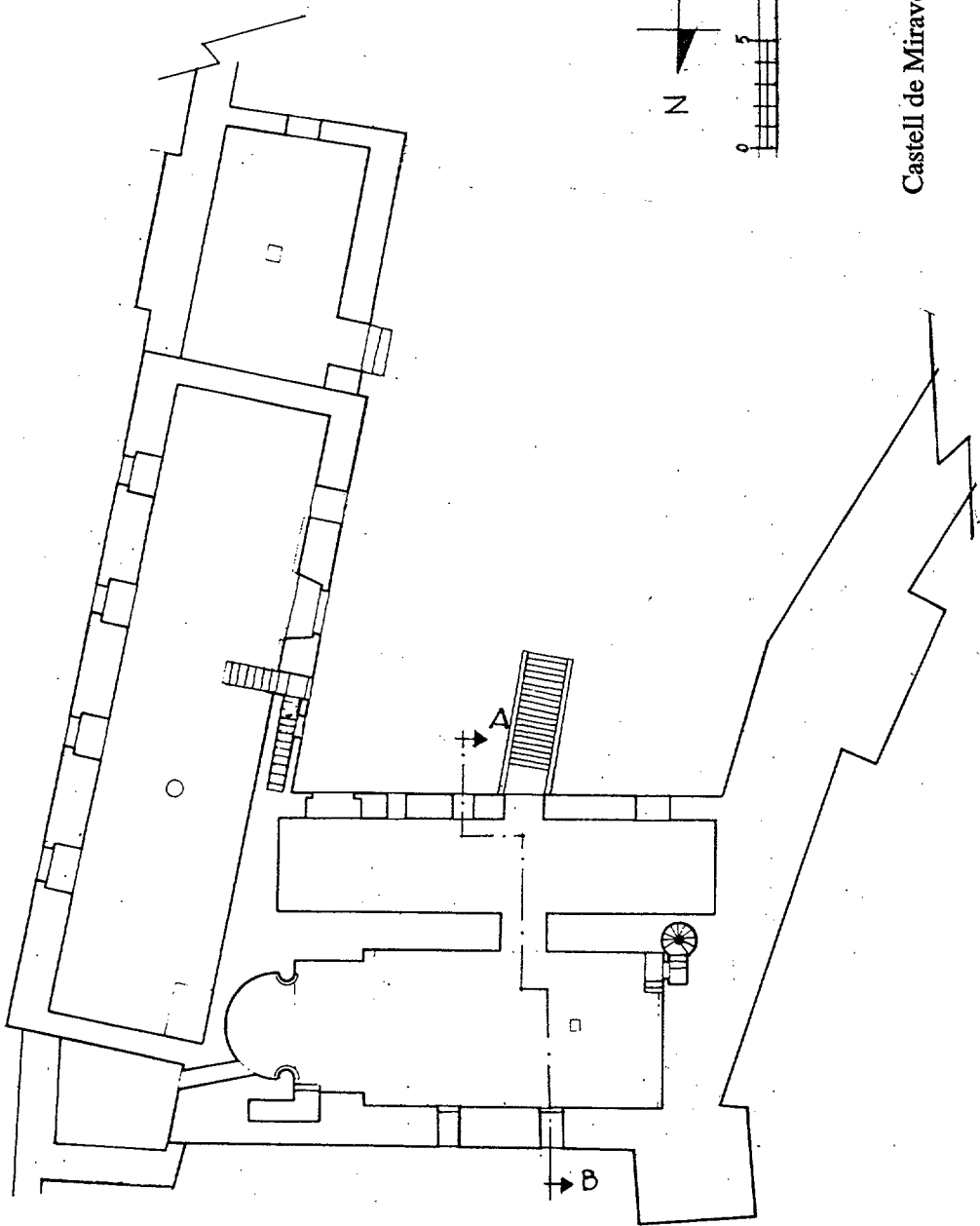
La nau està coberta amb una volta de canó apuntada; un senzill bordó n'assenyala l'arrencament. Impresiona per la sobrietat i la foscor car només rep la llum que li proporcionen dues escanyades finestres de punt rodó, abocinades, obertes a tramuntana, i altres dues —que formen una mena de rosassa— al mur del peu.

A l'angle sud-occidental del peu, en el cos del gruixut mur, hi ha una escala de caragol que puja fins a la terrassa superior emmerletada.

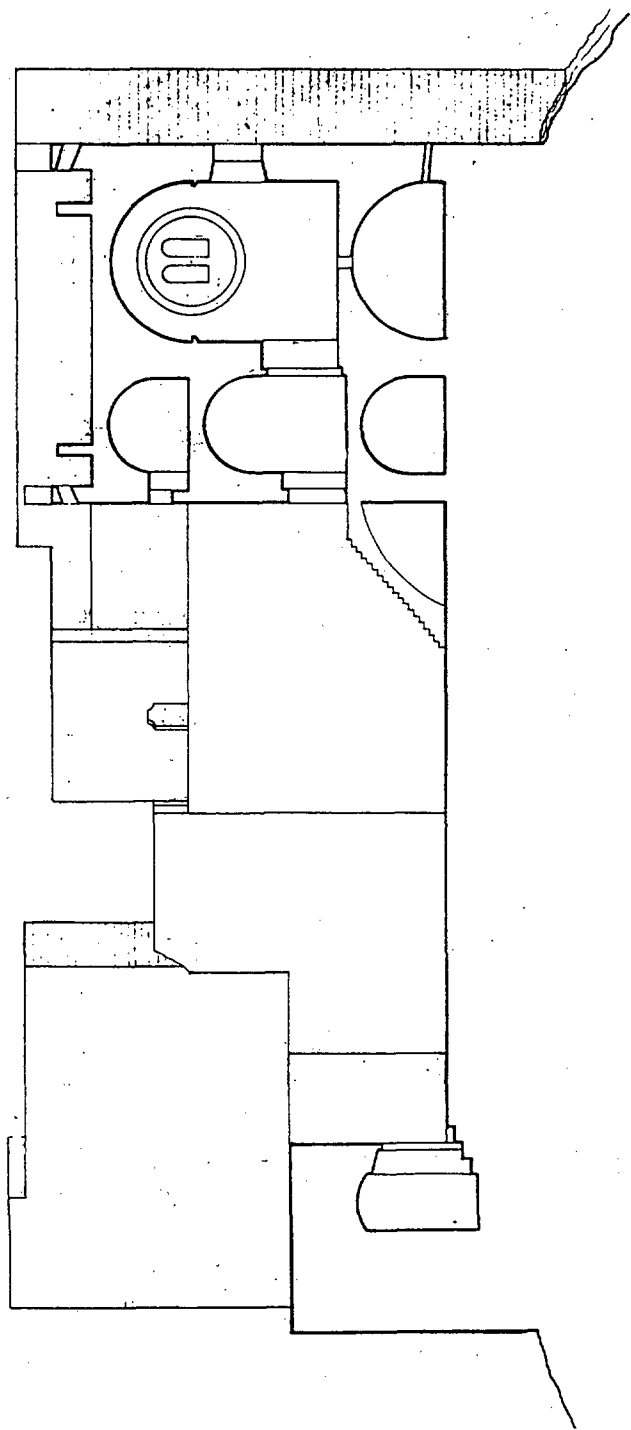
Al damunt de la galeria porticada, seguint l'esquema inferior, hi ha unes dependències cobertes amb volta de canó apuntada que sembla que foren les cambres del comanador. Al pis de sobre hi ha la terrassa.

En la composició del temple s'emprà una combinació de rectangles de secció àuria en la planta, i de la diagonal del quadrat en l'alçat.

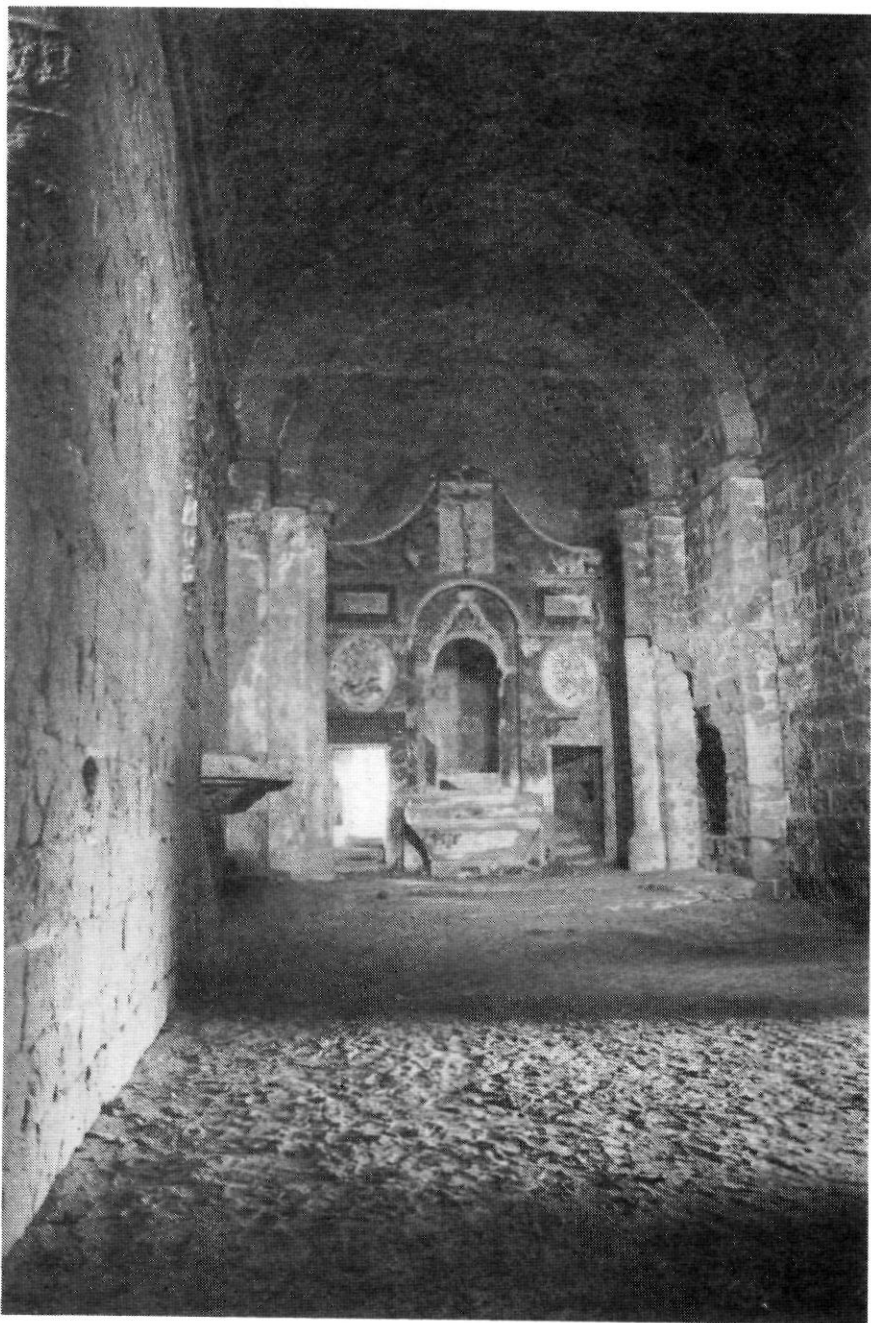
1.- Bladé (1966:12) veu en el contorn d'aqueixa porta un ample arc de ferradura. Sospito que no és res d'això sinó que senzillament es tracta del forat —després obrat amb maons— que deixà en ser arrencat un ample dovellat. Fins i tot, a risc d'equivocar-me, penso que podria tractar-se del que hi ha a l'antiga església parroquial de Miravet, construïda el segle XVII o el XVIII al peu del castell.

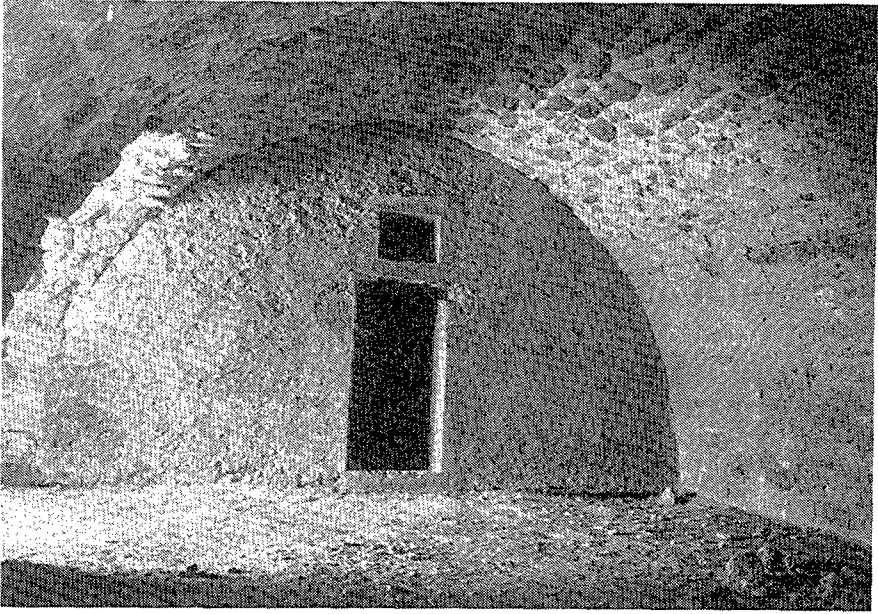
Castell de Miravet. Planta

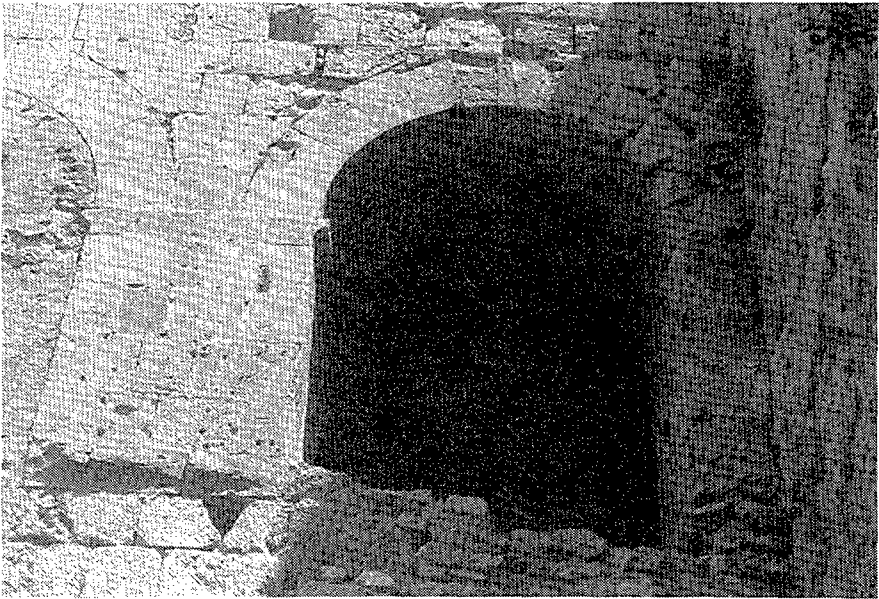
Castell de Miravet. Secció

Castell de Miravet (Ribera d'Ebre). Capella.

Castell de Miravet (Ribera d'Ebre). Soterrani de la capella.

Castell de Miravet (Ribera d'Ebre). Galeria porticada.

BARBERÀ

El comte d'Urgell Ermengol VI, el 1132, cedia als templers els drets que posseïa sobre Barberà. No trigà gaire a fer el mateix el jove Ramon Berenguer IV: el 1133, segons Sans (1977:33). Seguien així ambdós la política encetada per Ramon Berenguer III en associar els cavallers del Temple a la reconquesta quan els havia donat, un any abans —1131— el castell de Granyena.

Malgrat haver-se realitzat tal donació en data tan primerenca, la comanda de Barberà no s'organitzaria fins els vols de 1172. Havien de solucionar, prèviament, unes qüestions dominicals a la Conca que afectaven Barberà, el comte-príncep i el que aleshores era senyor de Barberà, Pere de Puigverd (Sans, 1977:43 i ss.)

Quan els templers prenen possessió del castell de Barberà troben un castell fortificat amb un recinte murallat del segle XI i unes dependències de data anterior incerta. Fos quin fos l'estat en què trobaren el castell, el cert és que en instal·lar-hi una comanda de considerable volum, fou necessària una adequació "ad hoc".

El castell de Barberà resultà un conjunt semblant al de Miravet: recinte murallat ampli dins del qual un grup de dependències s'organitzen al voltant d'un pati quadrangular. Al migdia, un cos de planta rectangular dividit transversalment en dos elements, més o menys quadrats. A tramuntana un altre cos —avui totalment desaparegut, però del qual en resten fotografies— de planta rectangular també. A llevant, un altre cos i la barbacana que preservava l'accés, mitjançant una rampa en corredor, a la porta principal que entrava al pati.

A Ponent també hi havia dependències —desaparegudes con les de tramuntana— que comunicaven amb un ample espai obert a ponent, encerclat per una altra muralla emmerletada i flanquejada per una alta torre de planta rodona.

Dels templers queda avui amb tota certesa el cos de migdia que conté en el primer element —el de llevant— restes prou representatives de la capella una proxada a tramuntana guaitant al pati i la part més occidental d'aquest cos d'edifici que era la torre nuclear del castell el "donjon".

Tan l'element de llevant —la capella— com el de ponent —la torre—, tenien soterrani i dues plantes. El de llevant, en planta, té dos recintes: un a migdia i un altre a tramuntana que resulten la capella i la galeria porticada. La capella tenia el soterrani probablement cobert amb volta de canó —els vestigis que en resten així ho fan pensar— que arrencava de terra. A aqueix soterrani s'hi podia entrar per la porta de mig punt i robustes dovelles que s'obre a sol ixent, mirant al poble.

La capella de Barberà és encara més austera que la del castell de Miravet: planta rectangular, capçalera plana amb una alta finestra de punt

rodó esqueixada, i porta al nord que comunica amb la galeria porticada. Coberta amb volta de canó —no sabem si rodó o apuntat ja que només resten vestigis de l'arrencada—; i probablement tenia també una imposta motllurada que en senyalava l'inici. Els murs estan totalment despulats de cap ornament tret d'una fornícula d'arc apuntat que construïren al mur de tramuntana per col·locar l'ossari del Gran Prior hospitaler, fra Guillem de Guimerà, mort el 1395, el qual va romandre "in situ" fins a 1920 que fou traslladat al Museu Diocesà de Tarragona.

La construcció de la capella apareix documentada l'any 1166 (A.C.A., Perg. Alfons I, núm. 36), en el testament de la dona de Pere de Puigverd que deixa 2 sous "ad opera" de Sant Salvador. Aquest detall referma la suposició d'una remodelació que els templers practicaren en el vell castell dels Puigverd en el moment d'organitzar la comanda; esdeveniment que Sans (1977:51) situa als voltants de 1172.

Les necessitats espirituals de la petita comunitat barberenca assentada definitivament des que Ramon Berenguer IV culminà, l'any 1135, la reconquesta de la Conca, devien ser ateses a la parroquial de Santa Maria, construïda probablement uns anys abans ².

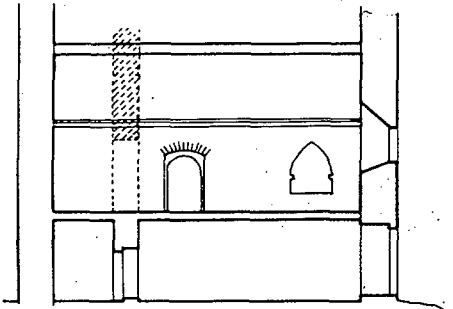
És possible que a la part superior de la capella hi hagués una altra dependència, potser una terrassa emmerletada com a Miravet.

De la capella pel nord s'accedeix, a peu pla, a la porxada que ocupa tot el costat de tramuntana, i de la porxada pot passar-se al pati que en el cas de Barberà està a peu pla.

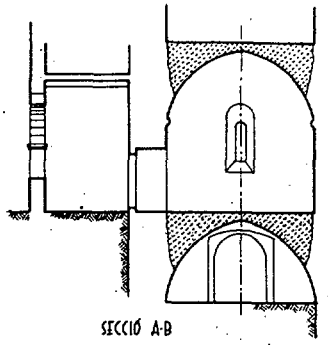
La porxada o "claustre" com diuen els inventaris sanjoanistes (Fuguet, 1983: 117), té tres arcs d'una factura molt semblant als que hem vist a Miravet, amb ferrenys pilars i arcs de mig punt, tot perfectament carreuat. Amb l'única diferència que aquí fan una lleugera concessió a l'ornamentació que apareix incisa a les impostes de l'angle nord-est. A la que mira al nord és una creu templera inscrita en un cercle, molt erosionada; a llevant són també creus que apareixen capriciosament combinades amb elements geomètrics del crecle. Es fa molt difícil de precisar si la proxada anava coberta amb volta; avui és sostre pla de vigues.

La porta que es comunica amb la capella és de mig punt amb amples dovelles com la de Miravet però de factura encara més sòbria, car no té l'arrodoniment en boet en l'intradós.

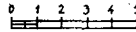
2.- El testament abans citat diu textualment que deixa dos sous "ad opera" de Sant Salvador i un sou per Santa Maria. Sembla que se'n pugui deduir que s'estava construint Sant Salvador i que ja ho estava la parroquial de Santa Maria.

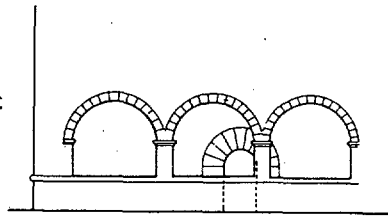
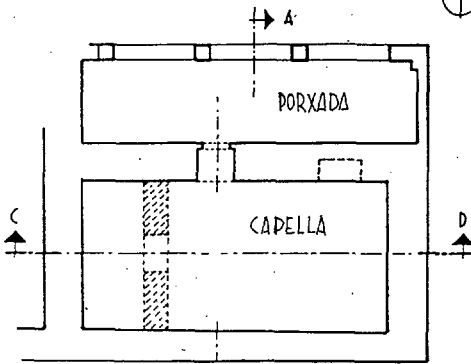
SECCIÓ C-D

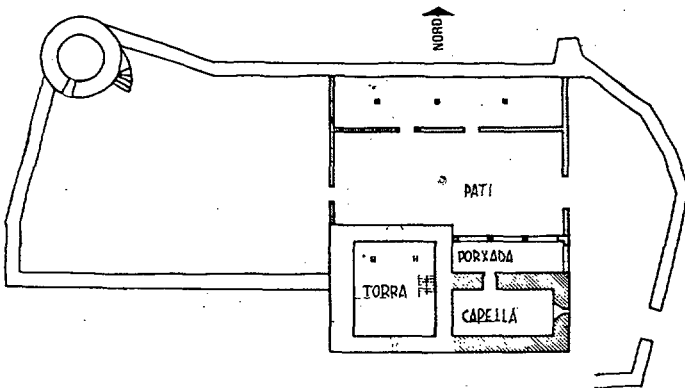
SECCIÓ A-B

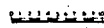
CASTELL DE LA COMANDA DE BARBERÀ
 «CONCA DE BARBERÀ» «CAPELLA DE SANT SALVADOR»

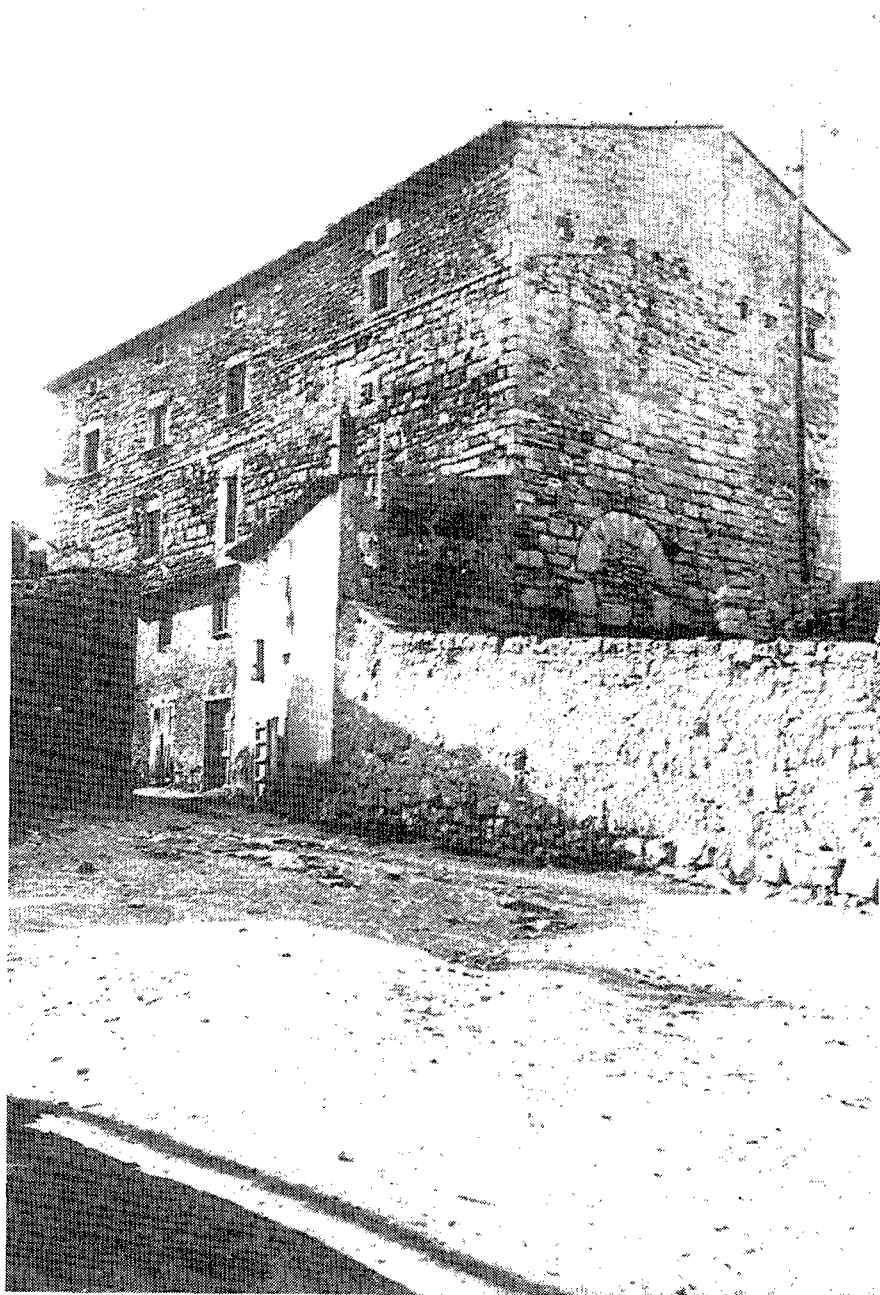
FAÇANA NORD

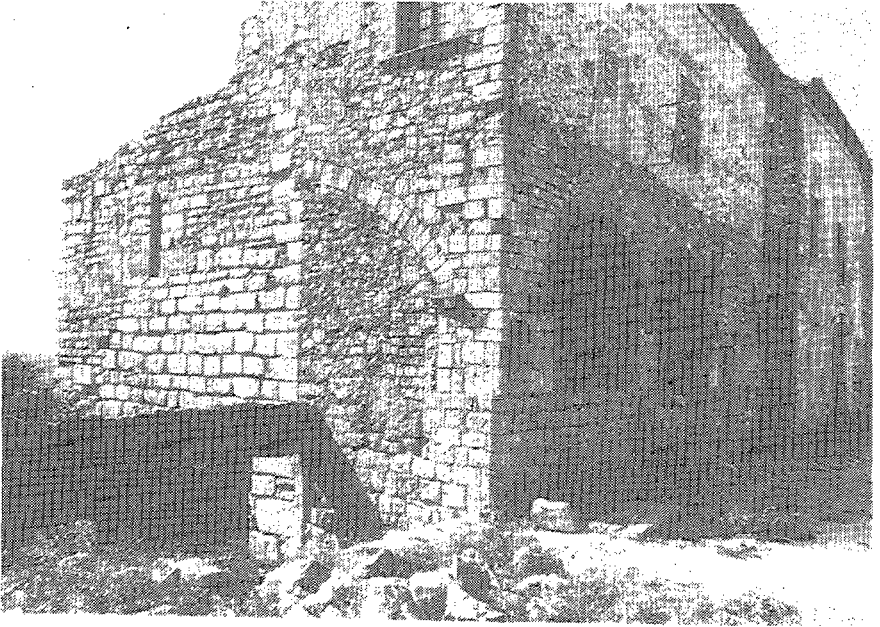
Castell de Barberà.

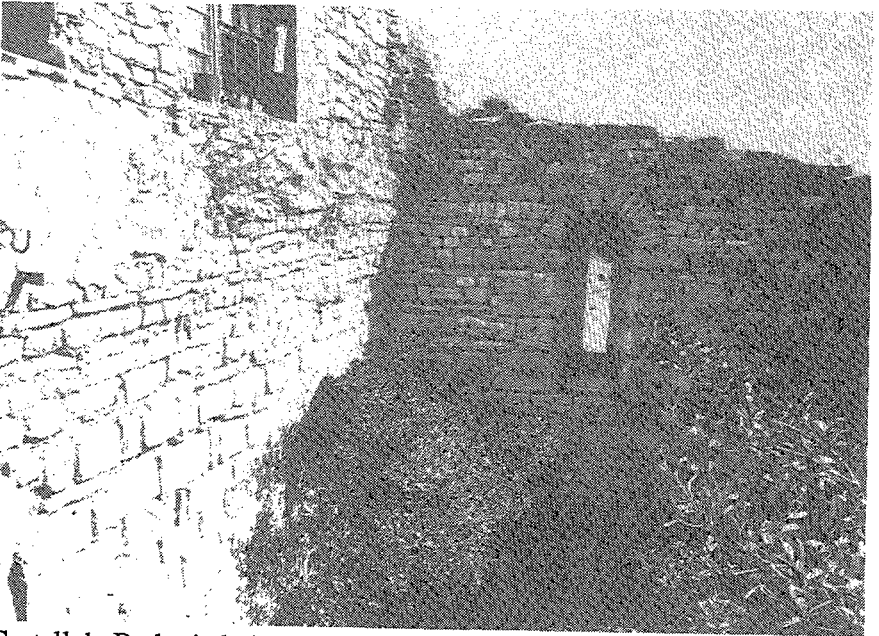
CASTELL DE BARBERÀ (PLANTA GENERALI)

Castell de Barberà de la Conca (Conca de Barberà). (Fot. Català Pic, 1918).

Castell de Barberà de la Conca (Conca de Barberà). Capella i galeria porticada.

Castell de Barberà de la Conca (Conca de Barberà). Capella.

No resulta gens fàcil intentar analitzar les proporciones emprades per causa de les mutilacions que actualment presenta la capella, amb tot apreciem seccions àuries en la porta i en la finestra.

L'altra part d'aquest cos d'edifici, la torre o "palau veyll" com es documenta el segle XIV (A.C.A.Sant Joan de J. arm. 24, llg. 4), té també un soterrani, actualment reomplert de ruïna, excepte una sala coberta de volta de canó que els documents sanjoanistes, citats abans, descriuen com sitja de la presó. Als pisos sobirans hi havia el refetor i les cambres del comanador.

A la part de tramuntana del pati s'aixecava un altre edifici de considerable llargada, el qual coneixem per fotografies de 1910. La planta baixa apareix en el document del segle XIV citat més amunt, com cavallerisses i cellers. A la part alta hi construï en el segle XIV el Palau Nou fra Guillem de Guimerà.

GARDENY

El turó de Gardeny, situat a ponent de la ciutat de Lleida, ha estat històricament punt estratègic tant per a la defensa com per a l'atac a la ciutat del Segre.

A Gardeny plantà el seu campament Ramon Berenguer IV quan a començaments del 1149 inicià, amb el comte d'Urgell, els cavallers del Temple i altres senyors el setge definitiu per a la presa de la ciutat.

Gardeny fou donat pel comte de Barcelona als templers tan bon punt finí la campanya. Sembla que la donació, més que no pas en premi al seu concurs en l'expedició, procedia dels pactes que el comte-príncep i els templers havien establert l'any 1140 i 1141 en renunciar aquests els seus drets sobre el Regne d'Aragó procedent del testament del *Bataller*.

El 1152 es documenta la primera intervenció templera a la comanda de Gardeny, la més important del Principat. Ben aviat deuria ser efectiva l'adaptació arquitectònica de la primitiva fortalesa a castell-convent, doncs l'any 1158 ja està documentada l'església (Miret 1910:78).

La fortificació presenta tres recintes murallats concèntrics, disposats segons l'orografia del turó. Al pla de pujol resten tres cossos d'edifici del conjunt. Són tres superbes moles de pedra perfectament aparellades de carreu, de plantes rectangulars allargades. Dos d'ells que deuriem formar l'habitació i magatzems formen bloc unitari —un el més petit, era la torre—. Ambdós es disposen perpendicularment en L respecte al tercer bloc que és la capella. No sabem si altres edificacions tancaven el recinte formant un pati segons l'esquema típic del castell-convent, però les activitats que es documenten a la comanda de Gardeny fan pensar que hi falten bona part de les construccions: fou famosa la seva activitat de cria i cria de cavalls i mules ja en el segle XII (Miret, 1910: 267); i més endavant s'hi desenvolupà

una important activitat agrícola-ramadera amb un alt nombre de caps de bestiar i amb 43 captius treballant a les feines del camp (Monreal-Riquer, 1965:280).

L'edifici que suposem habitació és una llarga nau de gruixuts murs de dues plantes, la baixa semisubterrània, cobertes amb sengles voltes de canó apuntat.

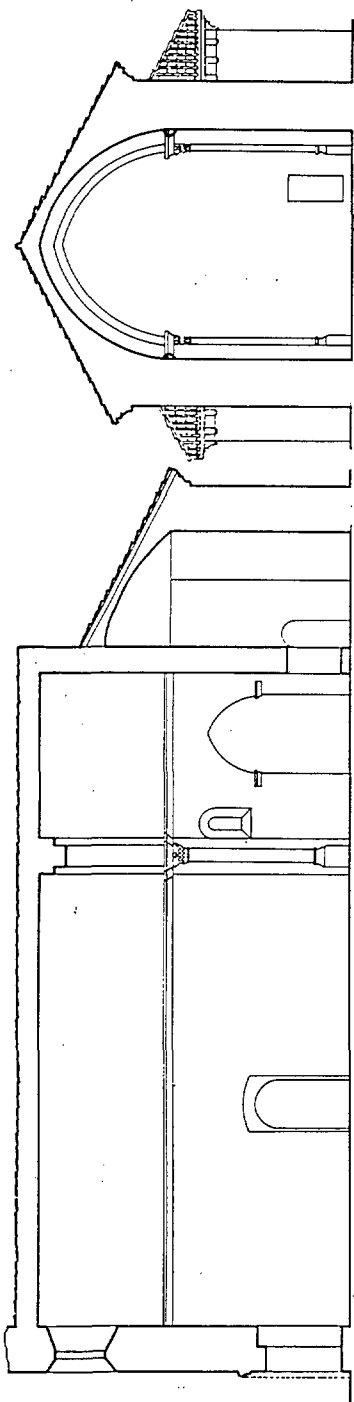
L'església, dedicada a Santa Maria, té molt d'interès. D'antuvi, a diferència de Miravet i de Barberà, que formaven part d'un cos d'edifici amb altres funcions, apareix aïllada com s'esdevé normalment en una església parroquial.

És un llarg rectangle de massissos murs ben carreuats amb cinc ferrenys contraforts que a la manera francesa formen plans escalonats. Aquesta nau té absis poligonal i va coberta amb una esvelta volta de canó apuntada. Un arc toral situat a mitja nau, sense coincidir amb els contraforts, reforça la volta. Descansa sobre un pilar d'ordre corinti amb semicolumna i capitell. En el presbiteri s'obren simètricament dues capelles formant un fals creuer —penso que aquestes capelles són afegides posteriorment—.

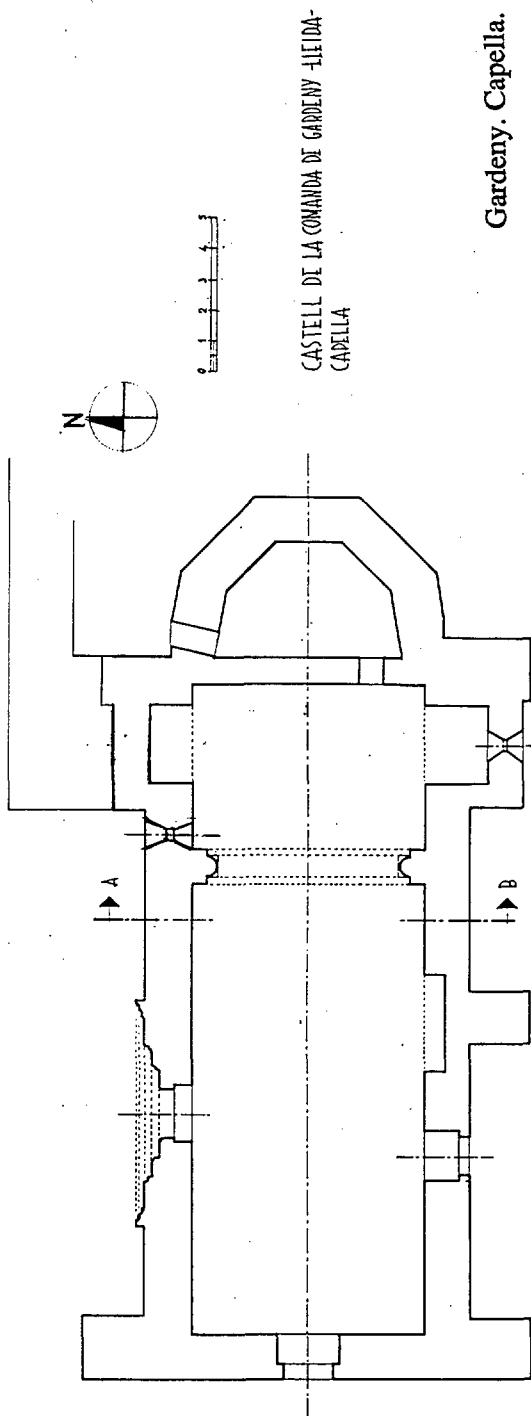
L'església té tres portes, una a tramuntana, una a ponent, i la tercera a migdia. Les tres en punt rodó. Les dues darreres són senzilles amb amples dovelles i un discret guardapols; en canvi la de tramuntana té una magnífica i austera arquivolta sense imposta ni capitells, mínimament adornada en el pla més interior amb una mena d'incisions cóncaves foliiformes.

Les modificacions que han sofert els murs en els anys que ha estat caserna fan que les finestres no se'ns presentin gaire clares per veure on eren i quantes eren. Son clares una que hi ha a la capella de migdia i altra que presideix el frontispici en lloc de rosassa; de punt rodó i esqueixades totes. N'hi ha una altra de les mateixes característiques, al mur de tramuntana, que avui està tapiada però que a més a més resulta gairebé dessorada l'arc toral. És un problema de difícil explicació que pot induir a plantejar hipòtesis sobre la possibilitat de diferències substancials en un primer moment de l'església. És evident que l'arc toral és posterior a la finestra, de la mateixa manera que ho sembla la capella de migdia que exteriorment té cornisa i permòdos, si bé aquests elements no poden estar massa separats en el temps si tenim en compte l'estil. Penso que l'arc toral es féu necessari en aquell lloc en el moment d'obrir-se les capelles. L'absis també és problemàtic: la seva coberta no correspon als murs, que semblen originals. És una incògnita saber quan es construí, i per quins motius, l'actual casquet d'obra cuita que el cobreix. Carreras Candi (1908:195) diu que la fortalesa "fou restaurada a mitjans del segle XVII per enginyers forasters".

El frontispici que segueix el pla dels contraforts presenta un impressionant parament de gran nuesa marcat per la trama d'un acurat aparell de carreu. Només trenca la fredor de l'ampla superfície el contrapunt de les dovelles de la porta i la finestra. Sembla que li falta el coronament d'un

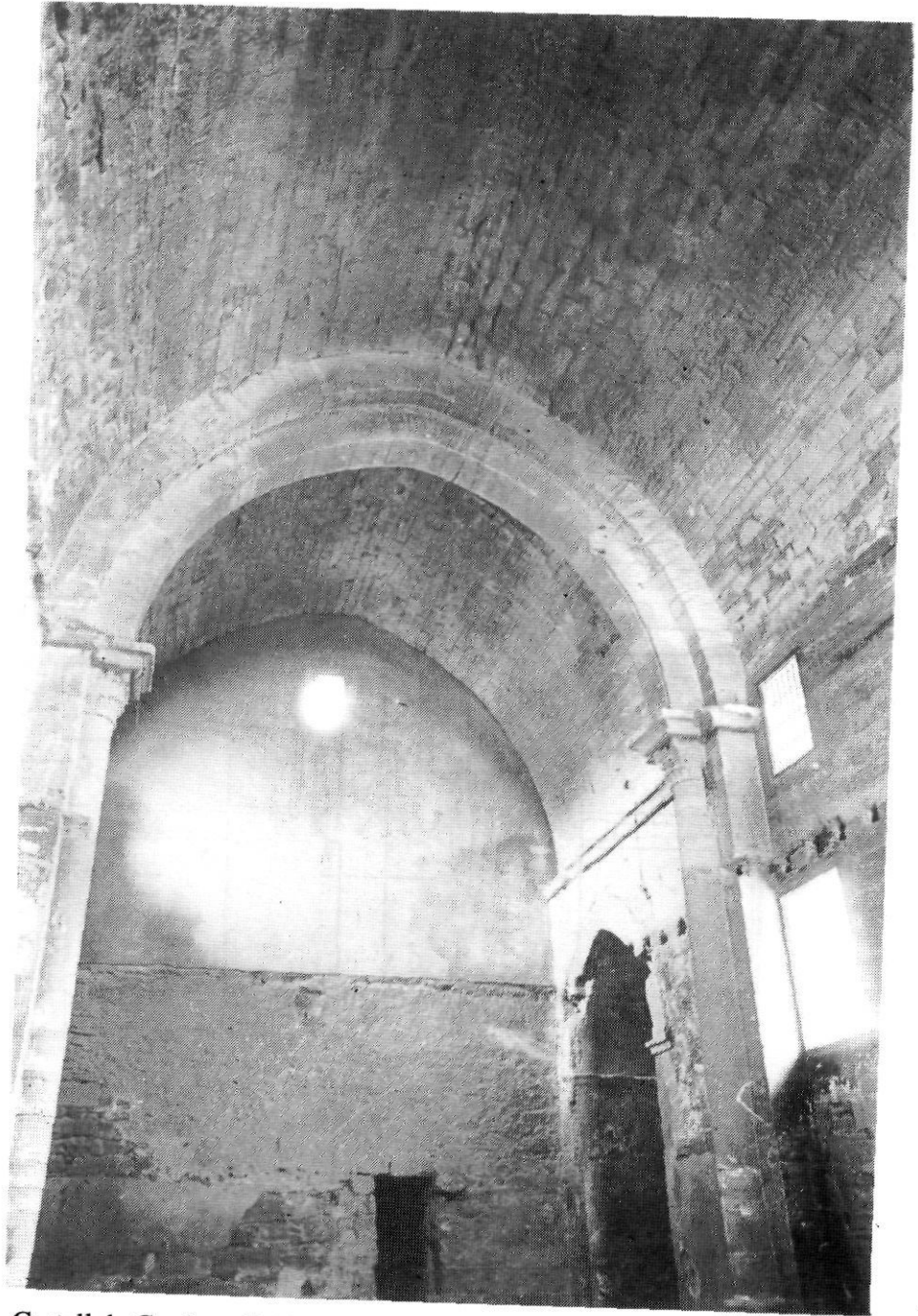

Secció A-B

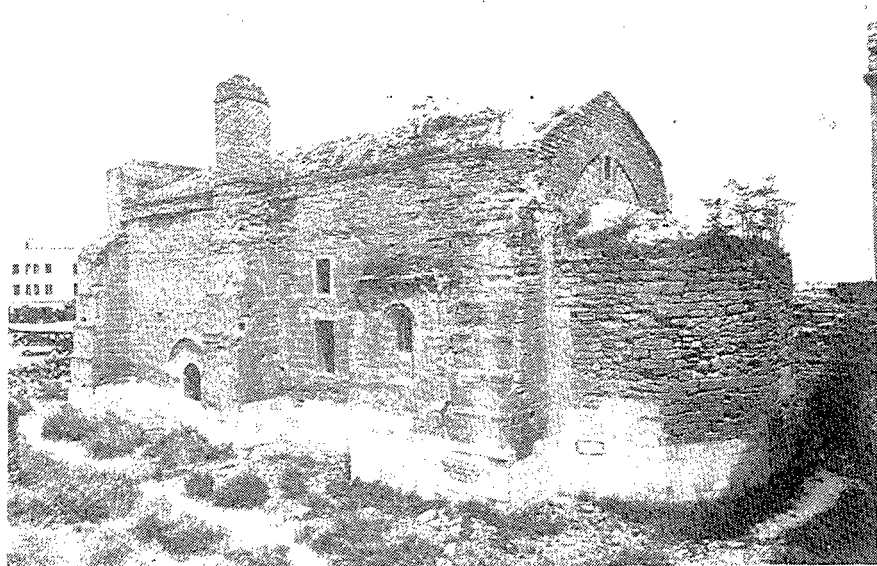

CASTELL DE LA COMANDA DE GARDENY -LLEIDA-
CAPELLA

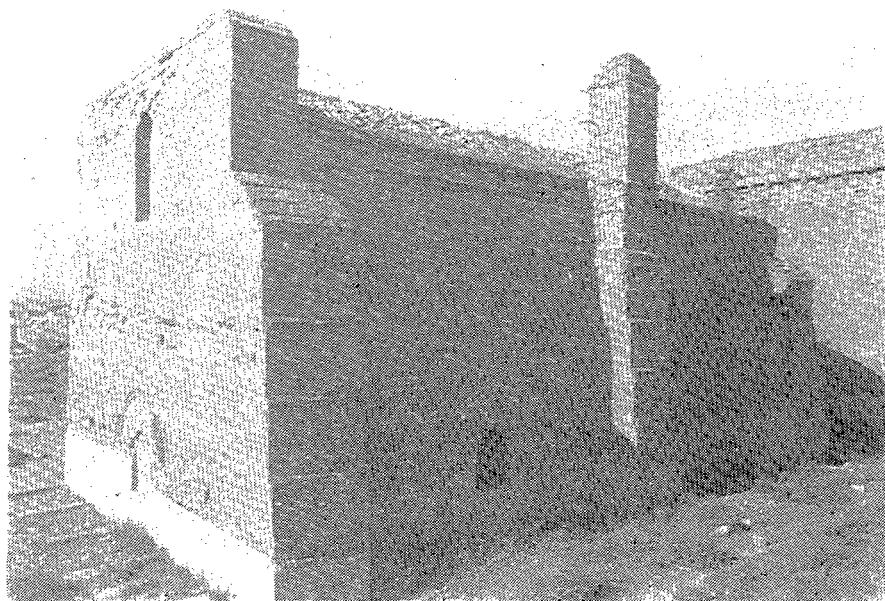
Gardeny. Capella.

Castell de Gardeny (Lleida). Capella.

Castell de Gardeny (Lleida). Capella.

Castell de Gardeny (Lleida). Capella.

campanar d'espadanya.

La decoració és ben escassa en aquesta imponent mole cúbica. L'arquivolta de la porta principal i la cornisa amb permòdols de la capella de migdia es tot el que hi ha exteriorment. A l'interior tot s'acaba amb els capitells assenyalats. Hem detectat en ells el tema floral de la creu templera incisa que hem vist a la porxada de Barberà, i també la creu inscrita en un cercle, que a Gardeny està esculpida en carreus col·locats a poca altura en els laterals de la nau.

Les proporcions del temple de Gardeny són semblants a les de Miravet si llevem a Gardeny l'absis.

VALLFOGONA

Vallfogona, amb l'Espluga i el Rourell, formà el grup de subpreceptories depenents de la comanda de Barberà. Aquests establiments aparegueren ben aviat gràcies a les nombroses i importants donacions que els frares templers rebieren de la petita noblesa afincada en aquelles comarques, que volia així seguir l'exemple dels seus senyors eminents.

Dues importants famílies foren les benefactores de l'Ordre en el cas de Vallfogona: els Oluja, senyors de Vallfogona, i els Su, senyors d'importants patrimonis a Montargull i a Albió.

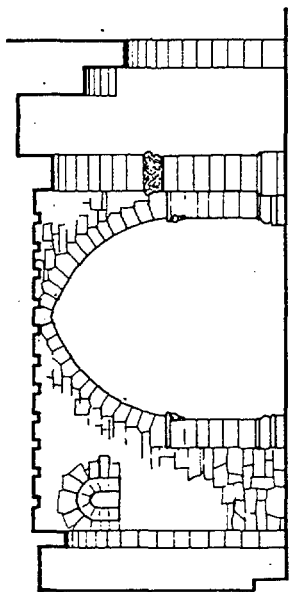
Berenguer de Su, l'any 1170 ingressa a la casa de Barberà i cedeix a l'Ordre els seus drets sobre Montargull, Albió i Su (Sans, 1980: 10-14). L'any 1191, Gombau d'Oluja es lliura com a donat a l'Orde i els concedeix el castell i lloc de Vallfogona (Sans, 1980: 17).

A començaments del segle XIII els templers de Barberà despleguen una campanya d'aixamplament dels territoris de Vallfogona fins a crear-ne una comanda autònoma.

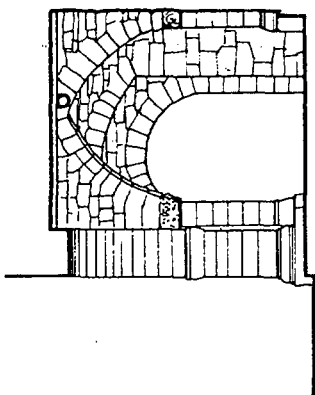
El castell de Vallfogona fou un més en la cadena fortificada de les terres de la Marca. Quan fou lliurat als templers, amb la perspectiva d'esdevenir nucli administratiu d'una comanda, els frares deurien adequar-lo a les seves necessitats religioses. Suposem que a començaments del segle XIII construïren la capella encara que no apareixerà documentada fins a 1252 (A.C.A. Perg. Jaume I núms. 1282 i 1410).

L'any 1898 escrivia mossèn Corbella (1898:31-33):

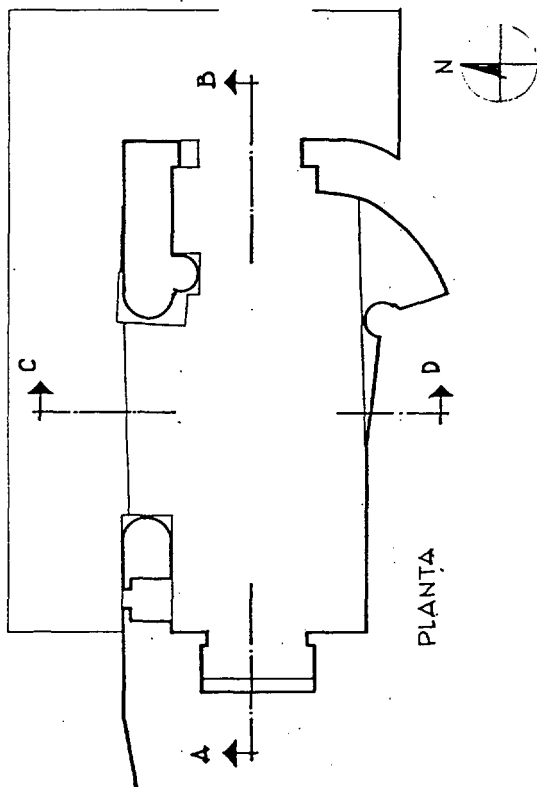
“Lo castell de Vallfogona que de dia en dia va perdent lo caràcter de tal, és en sa major part obra dels Templaris. En sos bons temps era un grandíol casar de massissa construcció, completament aïslat, amurallat y resguardat per un baluart de difícil accés y coronat de marlets; tot lo qual proporcionava al edifici un server y senyorial aspecte, regulars condicions de defensa, pati badíbol y cómodo estatge als cavallers que l'habitaven. Contenia bons cellers y graners espayosos per aconduirhi los fruyts del

SECCIÓ A-B

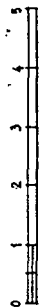

SECCIÓ C-D

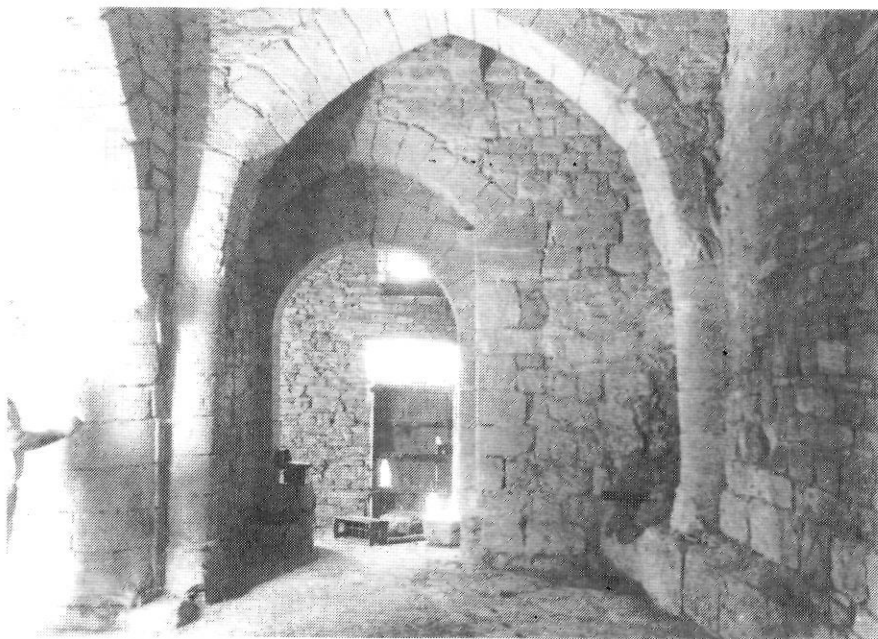

PLANTA

CASTELL DE LA PRECEPTORIA DE
VALLFOGONA DE RIUCORB -SEGARRA-
CAPELLA (G)

Vallfogona.

Castell de Vallfogona de Riucorb (Conca de Barberà) ¿Capella?

Castell de Vallfogona de Riucorb (Conca de Barberà). Capitell.

delme senyorial, y fortes presons per ús dels delinqüents quan los senyors exercien jurisdicció (...) lo que conserva encara tot lo caràcter de severitat, que li imprimiren los constructors, és la Capella del Castell, convertida avuy també en alberch d'una família. Consta de dos naus desiguals, una d'elles limitada per una pessa que sembla indicada per sacristia; y sa volta descansa sobre dos archs sostinguts per tres robustes pilastres ab bases y capitells d'istil romànic. Té uns 50 palms de fondo per 25 d'altura y 30 d'ample. La dovella central del arch del àbside porta gravada la creu del ordre militar y religiós del Temple de Salomó"

Acompanya la seva descripció amb dibuixos que coincideixen amb el que actualment es conserva.

Avui el castell és un imponent casaltot que exteriorment ensenya algun llenç de paret de bon carreu, però, en general, bastant malmès i molt modificat per diferents actuacions que li han arrabassat el seu caràcter. Costa d'imaginar-lo "*completament aïslat, amurallat y resguardat per un baluart de difícil accés y coronat de merlets*", perquè el poble s'ha construït incrustat en ell mateix a diferència dels altres que hem vist que han conservat amb major o menor fortuna bona part del seu caràcter.

Segueix conservant-se —i per cert restaurada molt respectuosament— la "capella" que esmenta mossèn Corbella. I, si bé he de constatar que és una peça realment interessant de l'arquitectura templera, no puc estar d'acord amb l'historiador de Vallfogona a l'hora d'atribuir-li la funció de capella. En absolut té res a veure estructuralment amb un temple ni amb un tros; i resulta molt difícil, per no dir impossible, formular hipòtesis en aquest sentit.

És un tros d'edifici que sembla original, de planta irregular allargassada on s'eleven quatre o cinc formidables arcades de punt rodó i apuntades, amb pilars de secció semicircular formats per potents tambors que aguanten un sostre pla de bigues; res indica que en altre temps poguésser haver-hi una volta. Una de les arcades té dos capitells historiatos de factura matussera; un representa un grup d'animals fantàstics, l'altre una escena molt difícil d'interpretar on sembla endevinar-se una mena d'arcàngel i dos personatges en brega brandint un una massa amb una mà, mentre amb l'altra es tapa el sexe. Semblen obra d'un taller local.

En una altra arcada, al fons de l'estança, podem veure incisa, també matusserament, en la dovella clau, la creu templera esmentada per mossèn Corbella.

No sé com era la capella ni on era. Suposo que havia de ser aprop d'aquest indret. A la paret que dona al carrer d'aquesta part d'edifici hi ha, encastats, com a obra d'aparedar, dos capitells de gran format que ens poden suggerir els d'un arc triomfal de la que havia estat la capella.

La part d'edifici comentada té l'austeritat propia de l'Orde templer i si la seva estructura és tan poc clara, potser es deu, en part, al fet que està construïda sobre roca del tossal; les columnes de migdia hi descansen.

Sembla que s'adapti a la geografia del terreny.

CONSIDERACIONS SOBRE LES CAPELLES DELS CASTELLS

Fins quí hem vist una part de l'arquitectura templera que es dugué a terme a les fortaleses militars. Abans de seguir endavant intentarem fer algunes reflexions sobre aquesta variant de l'arquitectura de l'Ordre que ha estat considerada la més genuïna de la Península Ibèrica.

Encara que en línies generals no aspiro a dir res que no hagi estat exposat ja (Puig i Caolafolch 1918; Lambert, 1954), penso que una visió més detallada dels conjunts i la seva comparació pot oferir aspectes força interessants i nous de cara a perfilar-ne la tipologia.

Totes aqueixes construccions són fortificacions situades en turons estratègics cercats de muralles com qualsevol altre castell del país en la mateixa època.

Són lliurats als templers amb una missió concreta: salvaguardar les terres reconquerides i facilitar-ne la repoblació.

Els templers actuen sobre la fortalesa que els ha estat concedida fins a donar-li la fesomia definitiva del castell medieval: construcció de la sala, magatzems, habitació, capella, etc. tot al voltant d'un pati (Puig i Cadafalch 1918: 625-644) en la majoria del casos.

Barberà i Miravet s'ordenen a l'entorn d'un espai central, mentre que no és segur que Gardeny tingués aqueixa distribució. L'estructuració de l'espai interior a partir del pati no és una tipologia exclusiva dels castells; en les comandes franceses les "fermes" tenen la mateixa disposició (Melville, 1969:24); també tenen el mateix plantejament els monestirs organitzats a l'entorn del claustre.

A Miravet i a Barberà —no sabem si a Vallfogona— la capella es construeix formant part d'un cos d'edifici que té altres funcions: soterrani, capella amb galeria porticada lateral, i al damunt terrassa emmerletada (aquest darrer element només s'ha conservat a Miravet). A Gardeny la capella no està integrada en un cos d'edifici més complex sinó que està aïllada.

Més que intentar una explicació de les diferents maneres d'integració de les capelles dins del conjunt arquitectònic de la comanda, ens limitarem a constatar-ne les diferències. Podríem apuntar només com a punt de referència el caracter determinant de l'espai; a Barberà els templers van haver de compartir el castell amb els Puigverd i probablement van aprofitar par d'una construcció anterior, la torre; a Miravet pot ser determinant la situació abrupta del terreny que impideix fer edificis massa separats; a Gardeny potser es construeix novament i amb més ambicions però no deixen de ser suposicions.

Les construccions defensives templeres són característiques de les comandes d'Orient pel seu caràcter de croada mentre que a Occident l'Orde té un caire pacífic i construeix principalment granges. La Corona d'Aragó, en plena reconquesta, té unes implicacions militars que l'acosten a l'esperit i per tant a l'arquitectura dels castells de Síria i Terra Santa. Una comparació d'aquestes fortificacions amb les de la Península tampoc no permet fixar-ne una tipologia respecte a la situació de les capelles dins del conjunt. Les diferents versions de l'església exempt és present a Tartous i Château-Pelerin mentre que a Safita l'església és construïda integrada dins del "donjon" potser de manera semblant al primer nucli edificat de Barberà i Miravet.

Totes les capelles són d'una sola nau, cobertes amb voltes de canó apuntat amb una imposta abandonada molt simple. L'escassa il·luminació és comuna a totes; la poca llum entra mitjançant finestres atrompetades de punt rodó. La planta alterna amb les que tenen capçalera plana (Barberà) i les que tenen absis (Miravet i Gardeny). Gardeny i Barberà probablement tenien campanar espadanya.

En la composició dels temples es veu la utilització de raons com la de secció àuria i la diagonal del quadrat; ambdues construccions geomètriques senzilles i d'aplicació habitual en els constructors.

Sota de les esglésies de Miravet i de Barberà hi ha un soterrani format per una nau amb volta de mig punt que arrenca de terra i que es comunica —almenys en el cas de Miravet que es conserva perfectament— amb l'església mitjançant una trapa, encara que tenen una entrada independent per sota. És arriscat i problemàtic teoritzar sobre la funció d'aquestes naus soterrànies que, d'altra banda, són comunes a moltes capelles templeres i no templeres. A Poblet, a sota de la capella de Sant Esteve, de característiques arquitectòniques idèntiques a les citades, hi ha també la cambra soterrània; en aquest cas l'entorn arquitectònic és ben diferent ja que a Barberà i a Miravet les capelles es construïren sobre edificis o part d'edificis ja existents, mentre que a Poblet es tracta d'una edificació "ex novo" i aïllada. A Vilalba dels Arcs sabem que l'església construïda pels Templers tenia un soterrani que va ser tapat no fa massa anys per motius de "decència". A moltes esglésies templeres franceses i al castell de Safita a Terra Santa trobem la mateixa disposició. Lambert (1954:33) creu que en algunes capelles templeres es van seguir esquemes de capelles funeràries com és el cas de Sant Vincent de Laon. Les capelles funeràries tenien aquestes cambres soterrànies que feien la funció d'ossaris, i aquesta podria haver estat la primera destinació dels soterrànies abans de la permissió feta als Ordes religiosos —entre ells els templers— de tenir cementiris; amb tot no deixa de ser una hipòtesi tan respectable com la que em manifestaren certs estudiosos de la Terra Alta respecte al cas de Miravet: suposaven que el soterrani féu la funció de presó i els espiralls que comuniquen amb l'església

havien de ser per poder oir Missa els presos. Sigui quina sigui la seva funció, pensem que es tracta d'un sistema constructiu semblant —en l'estructura, no en la funció— al de moltes esglésies romàniques que es contrueixen al damunt d'una cripta.

Les capelles primitives de Sant Esteve de Poblet i la Trinitat de Santes Creus són estructuralment molt semblans a les capelles dels castells templers, sobretot la de Barberà: planta rectangular sense absis, volta de canó apuntada amb imposta simple, finestra esqueixada de punt rodó a la capçalera, el soterrani —a Poblet—, etc. i la mateixa austeritat. És de notar l'ús de rectangles de secció àuria en la composició d'ambdues. Foren construïdes probablement els mateixos anys que les templeres. Altisent (1974:160) pensa que Sant Esteve data del darrer quart del segle XII entre 1170 i 1185.

La galeria porticada que hi ha al costat de la capella, mirant al pati, a Barberà i a Miravet, a través de la qual s'accedeix a l'església és el tret més genuí que observem en els castells analitzats.

LES CAPELLES DE LA TERRA ALTA

A la Terra Alta hi ha unes capelles de característiques formals semblants, en els llocs de colonització templera. No s'ha de confondre les capelles situades dins dels convents o al costat que eren per a l'ús de la comunitat amb les esglésies parroquials donades al Temple. Les capelles dels castells-convents eren destinades a les necessitats espirituals dels membres de l'Orde i, eren servides per capellans seculars i després per frares capellans. Però en els petits nuclis de població, els templers obrien les seves capelles a la gent del poble, fet que provocà freqüents discòrdies entre l'Orde i el clergat secular. D'aquesta manera, les capelles templeres esdevenien nucli de noves parròquies fins a arribar a modificar la xarxa parroquial. La falta d'equipament i organització en matèria religiosa hi contribuï. Sabem, per exemple, que a la diòcesi de Llemotges (Pernoud, 1985:154) trenta parròquies tenen aquesta gènesi. A la península, els templers i els hospitalers es van encarregar de la defensa de les regions acabades de reconquerir però també ho feren de l'organització religiosa mentre esperaven que els bisbats n'assumissin l'estructuració.

Els documents relatius a l'establiment dels templers en aquestes terres, siguin cartes de població, siguin acords amb les autoritats diocesanes, reflecteixen exactament aquest procés.

Manyà (1962:69) diu que el famós codi jurídic *Costums de Miravet* es deu als templers i que “*ells foren qui vàn edificar la magnífica església romànica que ha estat durant tans segles el temple parroquial de Gandesa*”.

En la relació que segueix, mentre no diguem el contrari, seguim Font

i Rius (1969:792-803):

Gandesa serví de base a la primera repoblació de tipus col·lectiu endegada pels templers en el terme de Miravet. El 13 de març de 1192 Ponç Rigald, mestre del Temple concedia Gandesa a un grup de cinc pagesos.

Batea i Algars, tot i figurar en el terme de Miravet assignat per Ramon Berenguer IV als templers el 1153, havien estat cedits el 1181 a un cavaller aliè al Temple per Alfons I. Els templers protestaren i el 1187 n'obtingueren la cessió perpètua. Completaren així la colonització d'aquests llocs atorgant carta a un grup de cinc pagesos de Batea el 1205. Va seguir després la repoblació de la conca de l'Algars: el 1280 el Comanador de Miravet féu l'establiment del mas de Pinyeres, i el 1281 es formalitzava la repoblació de l'àrea immediata al castell d'Algars.

Pinyeres i Almudèfer, llocs que pertanyien al terme de Miravet, rebien el 1280 les cartes adpotant els drets dels pobladors d'Horta —que eren els de Lleida—; aquest exemple es repetí en altres llocs veïns.

Cap a l'any 1185, encara no hi havia esglésies ni pobles a la vila i terme de Miravet. El punt de partença foren uns acords entre la Mitra tortosina i els templers sobre possibles construccions civils i eclesiàstiques. Fou el 27 de maig que el bisbe Ponç de Tortosa fa diverses concòrdies amb el Mestre de Provença i Hispània, Ramon de Canet, en les quals s'establia que si els templers construïen una església parroquial la Mitra tindria una cinquena part del delme, ultra reservar-se els drets parroquials d'obediència al bisbe (Miret, 1910:184).

El terme del castell d'Horta —que el 1153 figurava com a afrontació de Miravet— fou reconquerit pels volts de 1165 car aquest any Alfons I atorgava carta de població als que anessin a repoblar el lloc. El 1177 passava a jurisdicció templera. Horta esdevingué comanda el 1185 i el 1191 i 1192 es feia efectiva la repoblació amb les corresponents cartes. Caseres pertanyia a quest terme des de 1153. El 1185 la Mitra tortosina i el comanador signaven una concòrdia en termes semblants als que hem vist per Miravet sobre les parròquies.

Finalment, s'endegà la repoblació cristiana de la línia riberenca de l'Ebre entre Ribarroja i Móra que havia estat exclosa en la donació de Miravet el 1153; probablement perquè restà poblada per molta gent sarraïna protegida per Ramon Berenguer IV. Els castells d'Ascó i Riba-roja passaren a domini templar el 1181 i 1182. Font i Rius diu que a partir d'aquí els templers organitzaren la Comanda d'Ascó i en projectaren la repoblació com havien fet amb Miravet i Horta encara que no se'n tingui constància documental.

El 1209 hi ha la carta de població de les Camposines, i el 1224 la de Vilalba dels Arcs. Aquest establiment es fa a un grup de quatre pagesos, i el Comanador es reserva un lloc per construir-hi l'església i el cementiri.

Així doncs, és prou clara l'atribució al Temple de totes les capelles i esglésies parroquials d'aqueixes viles que tenen una arquitectura datable en

els segles XII i XIII³. El que no queda prou definit és quines foren inicialment capelles de castells o granges temples, al marge d'haver esdevingut després parròquies o sufragànies, i quines ho foren de bon començament. No hi ha dubte que Gandesa i Vilalba almenys n'eren l'any 1279, car apareixen com a tals en les *Rationes Decimarum Hispaniae* (Rius, 1954: 166-167). En aquesta data Caseres i Pinyeres devien ser sufragànies, i les Camposines, el Berrús, Algars i Almudèfer podien haver estat capelles de castells o de masos.

GANDESA

L'historiador de Gandesa, mossèn Manyà —citant un antecessor seu, mossèn Català— (1962: 69-70), diu que els templers construïren l'església parroquial de l'Assumpció de la vila. L'atribució ens sembla del tot fiable si tenim en compte el paper dels templers a Gandesa.

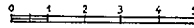
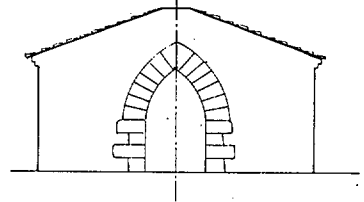
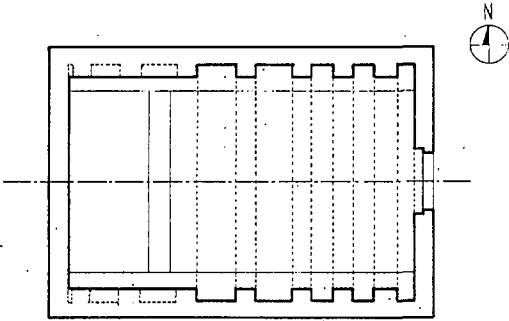
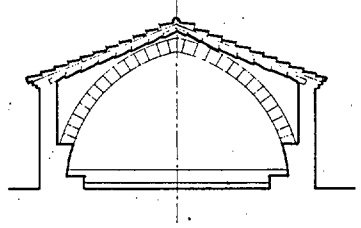
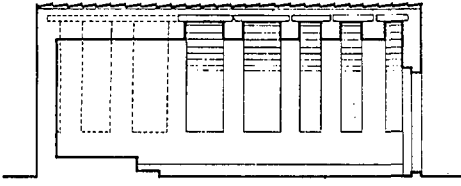
D'aquesta parroquial templeria només en queda una esplèndida portada i part de l'absis que restaren incorporats a la nova que es bastí allí mateix el s. XVII. La porta és de punt rodó arquivoltada i decorada amb motius geomètrics, columnes i capitells historiatos que podem situar estilísticament a l'escola lleidatana. L'absis —que mossèn Manyà anomena cimbori, nom amb el qual encara és conegut a Gandesa— és poligonal, amb alts finestrals de punt rodó i esqueixats, i coberta d'ogives. Va precedit d'un sumptuós arc triomfal de doble columna amb capitells historiatos. L'any 1936 fou mutilat per l'extrem exterior.

Aquesta església devia ser, amb tota seguretat, l'exemplar més important de l'arquitectura templeria de la Terra Alta.

A partir dels elements que en resten i de les característiques de la planta actual, podem imaginar com era:

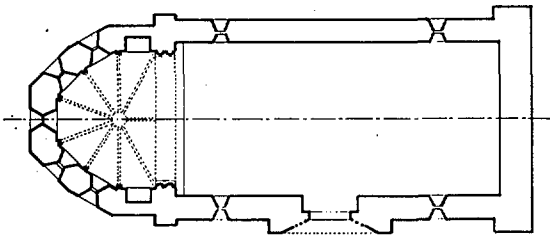
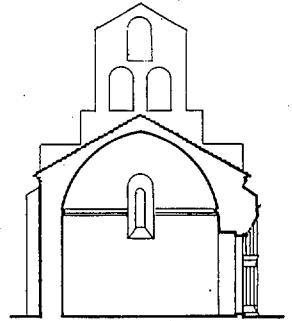
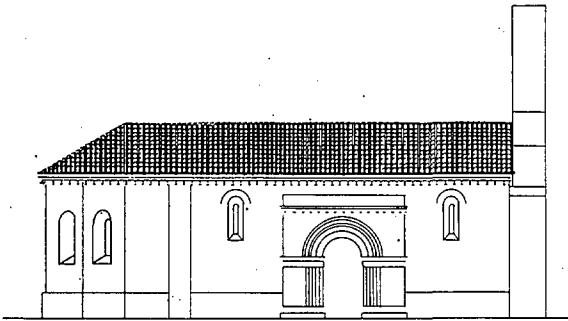
Planta rectangular d'una sola nau, orientada a sol ixent i amb l'absis tal com s'ha dit. Coberta probablement amb volta de canó apuntat. La portalada,

3.- La que fins ara tenim menys documentada com templeria és la de Berrús. Carmel Biarnés, molt amablement, ens ha deixat llegir el manuscrit del seu llibre en premsa *La implantació de l'Ordre del Temple a la Ribera de l'Ebre*, on cita textualment un document de l'Arxiu Diocesà de Tortosa, d'època templeria, que comença: "*Carta decimarum de Orta e de Miravet, e de Aschone, e de Ripa roja, e de Berrus...*"

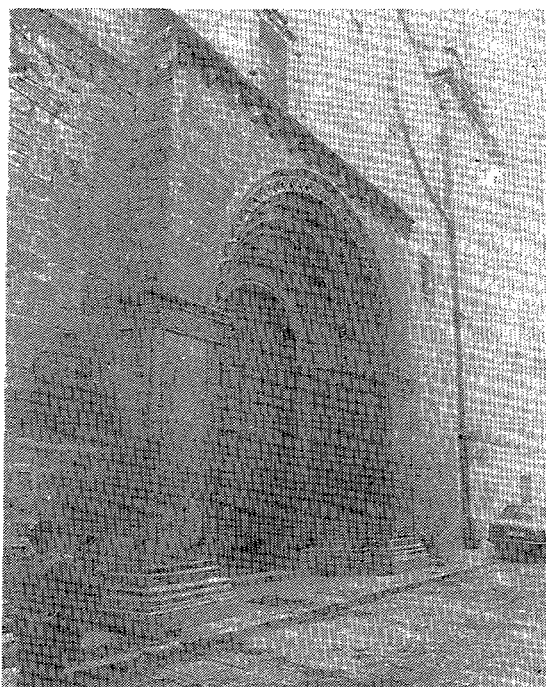
SANT JOAN
ALGARS -BATEA- (TERRA ALTA)

Plànol d'Algars.

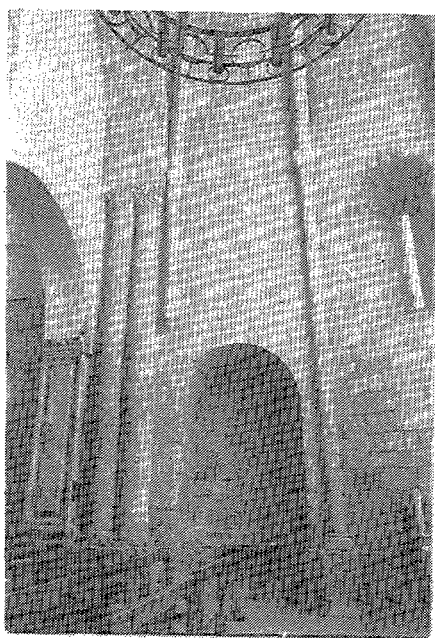

RECONSTRUCCIÓ HIDOTÈTICA DE L'ESGLÉSIA PARROQUIAL DE
SANTA MARIA DE GANDESA (TERRA ALTA)

Plànol de Gandesa.

Església parroquial de Gandesa (Terra Alta).
Portada.

Església parroquial de Gandesa
(Terra Alta). Absis.

que és la que hem descrit, estava situada al mur lateral de tramuntana. Segurament tenia al peu o damunt de la porta un campanar d'espadanya. En conjunt, el temple devia ser semblant al de Caseres encara que més magnífic.

ALGARS (BATEA)

El castell d'Algars estava situat en un penyassegat d'ample horitzó sobre el riu Algars, al terme de Batea, ben aprop de la carretera que uneix Batea amb Maella. Se'n conserven un arc apuntat, mitja torre esberlada i una capella, actualment sota l'advocació de Sant Joan. Sembla que fou la capella del castell i més tard parròquia sufragània de Pinyeres. Està ben conservada car és lloc de romiatge per Sant Joan.

És petita, de planta rectangular i capçalera plana. Les mides màximes a l'interior són: 9,70 mts. de llarg per 6 d'ample, i 3,72 d'altura.

Set arcs diafragmàtics aguanten la coberta dels quals tres estan tapats. Tenen perfil apuntat i dovelles de pedra perfectament tallades. Damunt d'ells fent la coberta a doble vesant, un sistema de lloses rectangulars i allargades, col·locades a saltacavall, cobreixen totalment el sostre.

No té cap finestra, i només una porta al peu de la nau, molt senzilla i de perfil ogival dovellada. És probable que damunt hi hagués originàriament una espadanya.

Curiosament, les tres mides del temple i el rectangle del presbiteri, estan calculats segons la secció àuria.

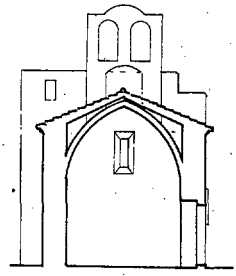
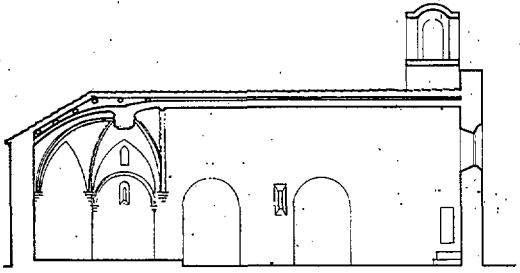
PINYERES (BATEA)

En el terme municipal de Batea, a la vora del riu Algars a uns 4 quilòmetres al nord de la carretera que va de Batea a Maella, hi ha l'antic poblat de Pinyeres, deshabitat actualment.

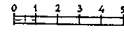
L'església parroquial de la Transfiguració està en bon estat després d'una recent restauració. Fou la parroquial de dues o tres agrupacions de població la més gran de les quals era Pinyeres.

La seva situació orogràficament ben diferent d'Algars, evoca el caràcter d'un establiment de masos exclusivament agro-pequaris semblant a les "fermes" franceses.

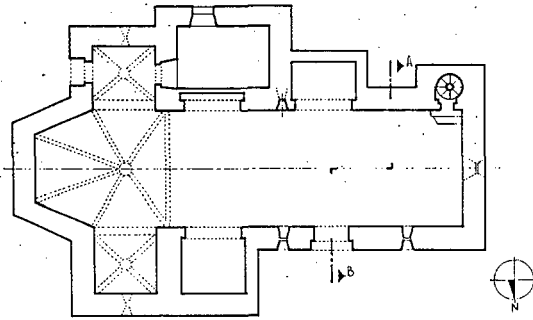
L'església és de planta rectangular i capçalera plana. L'estructura que aguanta la coberta a doble vessant és la que hem vist a Algars: arcs diafragma apuntats i lloses saltacavallades. Amb tot, presenta certes diferències respecte de la primera, començant per les mides que són més grans (llarg 16,10 mts, ample 6,15, i alt 3,80). Els arcs són més espaiats, n'hi ha nou a més d'un mentre de distància en l'interval; arrenquen pràcticament a nivell

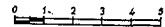
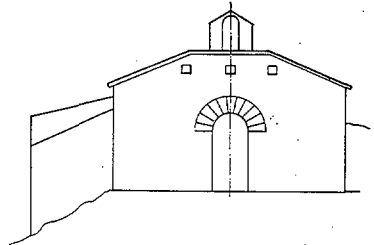
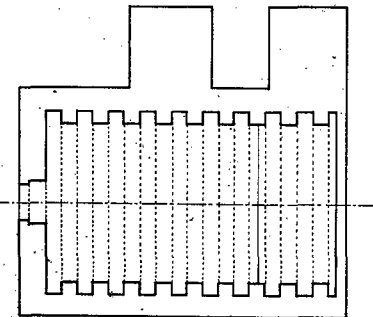
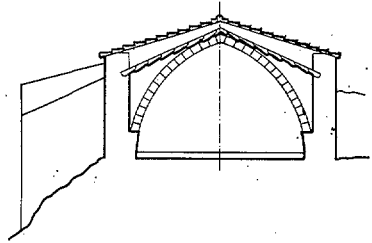
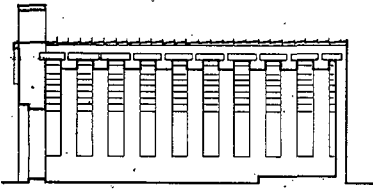
SECCIÓ A-B

CASERES (TERRA ALTA)
ESGLÉSIA PARROQUIAL DE SANTA
MAGALENA

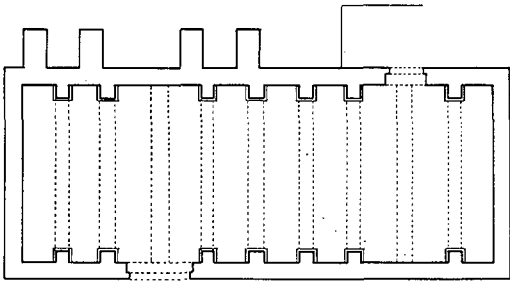
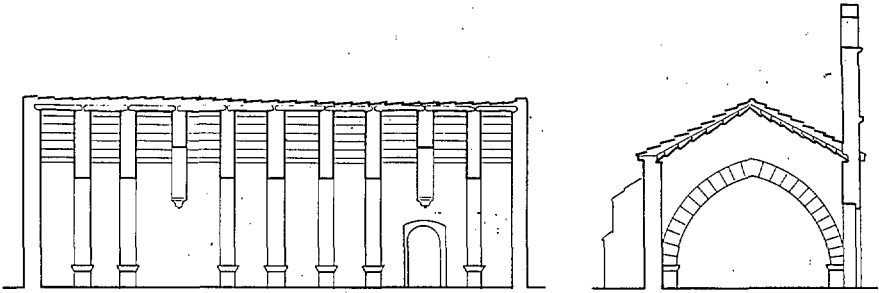

Plànol de Caseres.

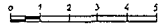

LES CSMPOSINES - LA FATARELLA -
(TERRA ALTA) SANT BERTOMEU

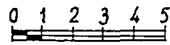
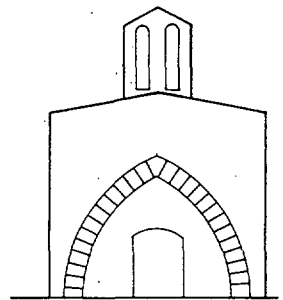
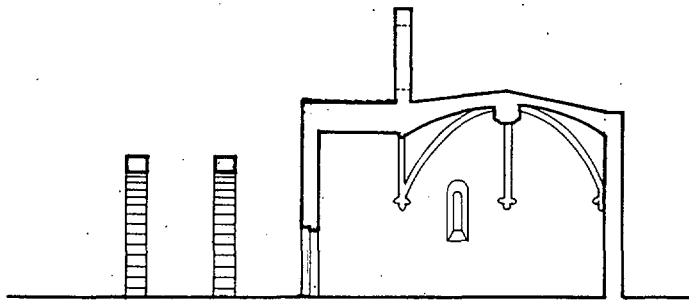
Plànol de les Csmposines.

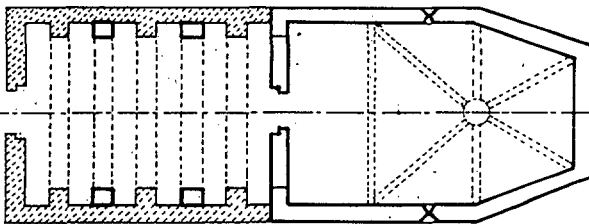
LA TRANSFIGURACIÓ
PINYERES-BATIA (TERRA ALTA)

Plànol de Pinyeres.

ALMUDÈFER - CASERES-
(TERRA ALTA) SANTA ANNA

Plànol d'Almudèfer.

de terra des de petits pilars assenyalats amb impostes, dos però, s'aguanten amb mènsules altes per deixar lloc a dues portes —una a migdia que és la principal, l'altra a tramuntana, a la capçalera, per passar a una casa annexa—. La porta principal és adovellada de mig punt amb impostes i guardapols. Sobre d'ella hi ha una elegant espadanya de tres arcs. En tota la nau només hi ha una finestra molt petita i estreta a migdia. A tramuntana quatre potents contraforts aguanten el mur.

Respecte a les proporcions, apreciem les mateixes relacions basades en el nombre d'or; a la planta s'empra una combinació típica que s'aplica quan es vol allargar un rectangle auri consistent en afegir-li el quadrat del costat petit.

ALMUDEFER (CASERES)

Situat al terme de Caseres tocant a l'Algars, en el costat oriental on el riu marca la frontera administrativa de les terres de Terol i Tarragona; per un camí de carro a un tres quilòmetres del municipi hi trobem les ruïnes del que fou castell templer i nucli de població. Es conserva, encara que prou mutilada, la capella del castell o parroquial del caseriu, dedicada a Santa Anna, avui sense culte i habitada per pagesos.

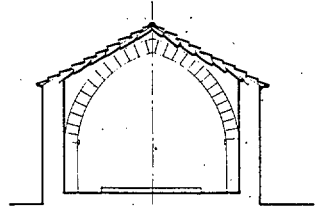
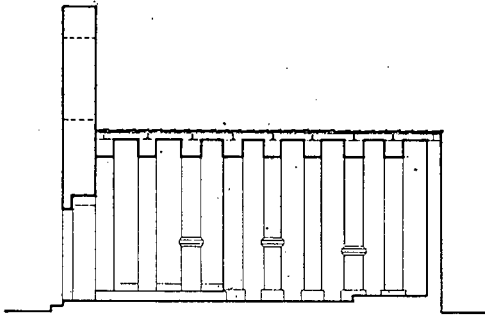
A primer cop de vista s'endevinen dues fases en la construcció del que resta de la capella: una primera del XIII probablement, semblant a la d'Algars i les Camposines, de la qual només en resten tres arcs diafragmes —sembla que fou enderrocat el mur del costat i arcs saltejats procurant deixar-ne tres per seguir-ho utilitzant com cobert agrícola i aprofitar-ne la pedra—; les mides així ho assenyalen. La segona fase que es conserva en bon estat en prolongació del "cobert" és datable almenys del XIV; feta per ampliar la primera. Consistí en prolongar la capçalera construint a més altura un presbiteri amb volta apuntada, i un absis poligonal amb ogives.

Les mides i les proporcions dels arcs diafragma són les mateixes d'Algars i Pinyeres.

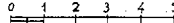
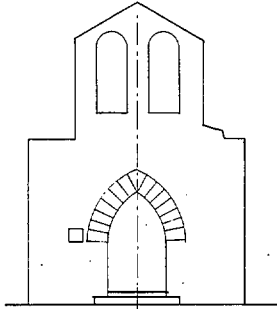
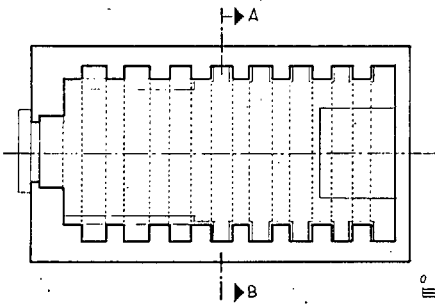
CASERES

Malgrat el poc documentat que està el poble de Caseres en temps templer —només un cop el 1153—, l'església parroquial mereix incloure's en aquest estudi.

És de planta rectangular d'una nau amb absis poligonal i dues capelles laterals simètricament disposades a un i altre costat del prebiteri. Aquests elements —absis i capelles— poden ser posteriors a la nau: aquesta va coberta amb una massissa volta de canó apuntant, mentre que aquelles ho

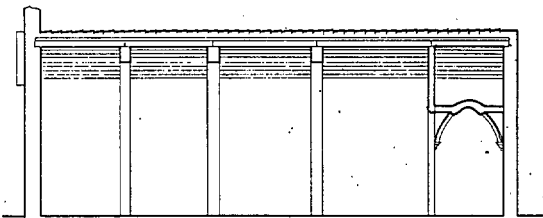

SECCIÓ A-B

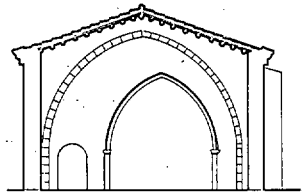

Plànol de Berrús.

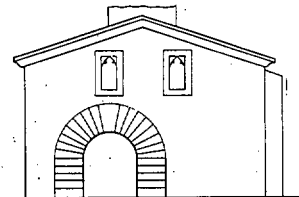
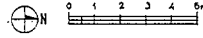
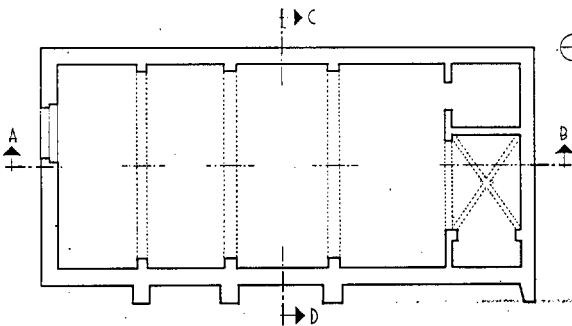
EL BERRÚS - RIBA-ROJA -
TERRA ALTA | SANTA MAGDALENA

Secció A-B

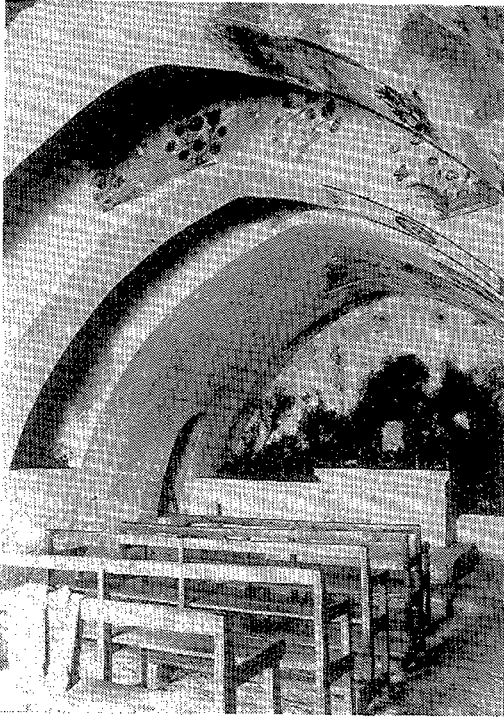

Secció C-D

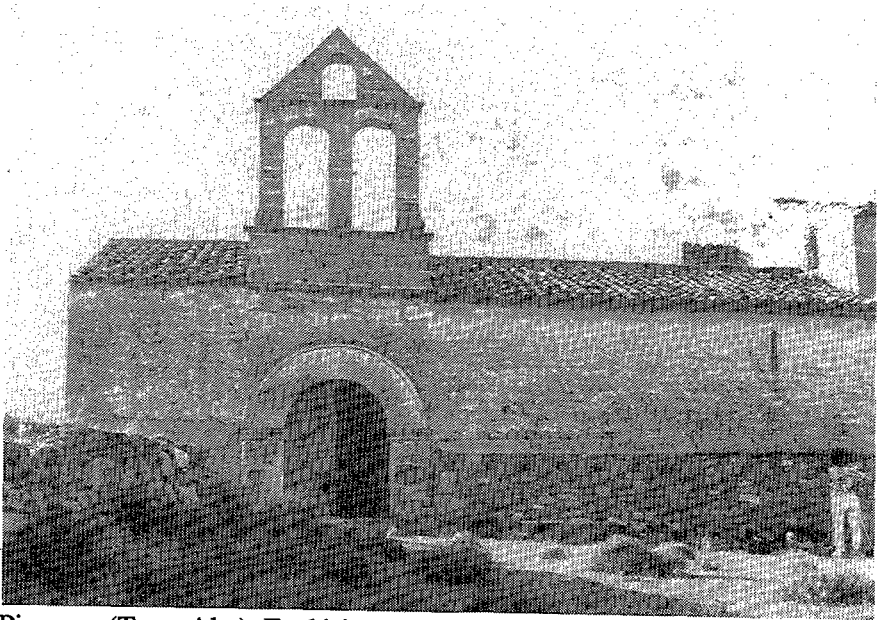

NTRA SENYORA DE GRÀCIA
VILALBA DELS ARCS - TERRA ALTA

Plànol de Vilalba.

Algars (Terra Alta).
Capella del Castell.

Pinyeres (Terra Alta). Església parroquial.

són amb voltes ogivals.

La porta que és una sola—no contem l'accés actual a la sagristia—està situada al costat de tramuntana i és molt elegant i senzilla. Forma punt rodó amb impostes i guardapols decorat amb ziga-zaga. Té quatre finestres laterals estretes i esqueixades, però no amb el típic mig punt sinó rectangulars. El mur del peu el presideix un gran finestral rectangular també.

L'element més impressionant del conjunt és la formidable espadanya que s'eleva al peu, a la qual es pot pujar per una escala de caragol perforada en l'extrem del mur de migdia.

Les mides interiors del temple són prou importants: 17 mts de llarg, per 5,30 d'ample i 7,20 d'alt. No m'atreveixo a parlar de proporcions ja que el primitiu temple fou ampliat amb tota seguretat.

LES CAMPOSINES (LA FATARELLA)

Vora un important creuament de camins en les actuals carreteres que uneixen Móra amb Gandesa i aquesta amb Ascó, a un vuit quilòmetres de la Fatarella, municipi de la qual forma part, els templers establiren els masos de les Camposines.

Carreras (1905:252) parla dels estralls que sofrí les Camposines en les batusses entre Entences i templers. Sabem que el 1307 tenia 14 focs (Bofarull, 1856:45) i en el fogatge de 1358 se'n registren 16 (Pons, 1964:462). Cock en el seu famós relat (Cock, 1585) parla de la venta "*muy grande (...) que dicen Campucines*".

Pel que ha estat la història d'aqueixa agrupació de masos d'eminent tradició pagesa i ramadera, hom pensa en un establiment templer d'explotació agro-pecuària en terres de repoblació, com les granges agrícoles franceses. En aquest cas la capella templera esdevingué parròquia del nou nucli de població.

L'ermita de Sant Bartomeu —en temps passats parròquia— és una petita església de planta i mides exactament iguals a les de la capella del Castell d'Algars. Aquí només parlarem de les diferències entre ambdues.

Els arcs diafragmàtics que aguanten la teulada de lloses són nou; la porta és d'arc de mig punt i té al damunt una petita espadanya. Dos reforçats contrafots aguanten la paret de tramuntana com si la volguessin preservar de caure vers el coster on toca.

VILALBA DELS ARCS

L'església de Nostra Senyora de Gràcia està situada a la plaça de l'església nova, just al seu davant. Fou la parroquial fins al segle XVII quan

es construí l'actual.

La capella templera és un exemple valuós de l'arquitectura medieval però ha perdut part de l'interès que hauria pogut tenir en el present estudi perquè va ser notablement modificada quan amb prou feines tenia un segle i mig d'existència.

És de planta rectangular amb capçalera plana coberta amb bigues i teula a dues vesants, que descansa sobre tres arcs diafragmàtics apuntants. És de mides més grans que les de les Camposines o Alargs (18,5 x9). No hem aconseguit de trobar res que s'acosti a les proporcions àuries que tenien les capelles anteriors, perquè resulta difícil reconstruir les mides antigues a causa de la reforma que probablement sofrí el s. XV.

Les modificacions que es dugueren a terme foren bàsicament una ampliació que prolongà la capçalera per construir-hi un nou presbiteri amb una ampla capella major de volta ogival desplaçada incomprendiblement cap a la dreta. També fou canviat el frontispici, potser per obrir una porta més gran. Aquesta, l'única que hi ha, està formada per les típiques dovelles de mig punt i, com la capella posterior, està desplaçada de l'eix, en aquest cas cap a l'esquerra, com si es tractés d'un edifici civil. També s'obriren en aquesta paret dues finestres amb arcs del gòtic refinat del s. XV.

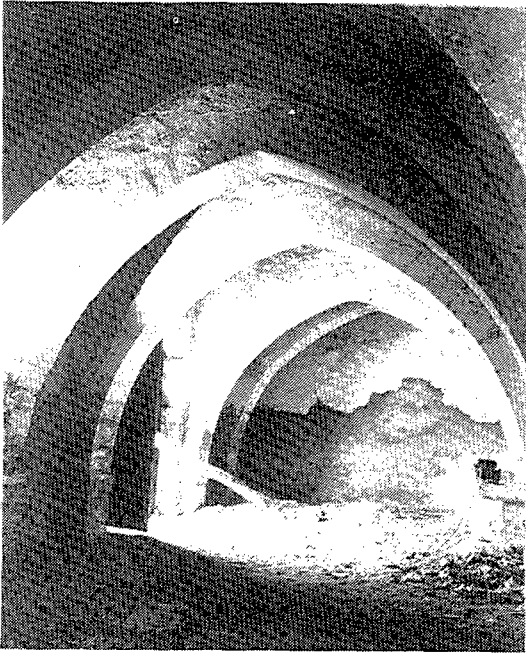
Els laterals són reforçats amb contraforts en els arcs diafragmes. Al frontispici hi havia una espadanya que avui està enderrocada.

A primer cop d'ull es podria pensar que aquest temple és del s. XIV o XV però les creus templeres dels escuts en forma de cairó en l'arrencament dels arcs són definitives per situar-la —almenys els arcs— en el segle XIII. Ricón-Romero (1981:8) la situen a finals del segle XIII prenent com a base les creus dels arcs ja que no poden ser posteriors al 1308, data de l'abolició de l'Orde. Aquests autors també suposen que la denominació de l'església "la cofradia" és d'origen templer. Dailliez (1974:99) cita l'església de "la confrérie" a Amancey (Franc Comtat) que també està dedicada a Nostra Senyora.

EL BERRÚS (RIBA-ROJA)

A la banda esquerre de l'Ebre, vora el camí que anava de Riba-roja a Faió, s'hi bastí el poblat de Berrús que un dia establiren els templers. Fou una agrupació del tipus masos que hem vist a les Camposines; potser per això mateix tingueren moltes coses en comú: economia, vicissituds històriques, capella, etc. L'únic que les ha diferenciat en els darrers anys ha estat la seva fi. Mentre els masos de les Camposines van enderrocar-se per l'abandó i les inclemències del temps, els masos de Berrús romanen submergits sota les aigües de l'Ebre en la presa de Riba-roja.

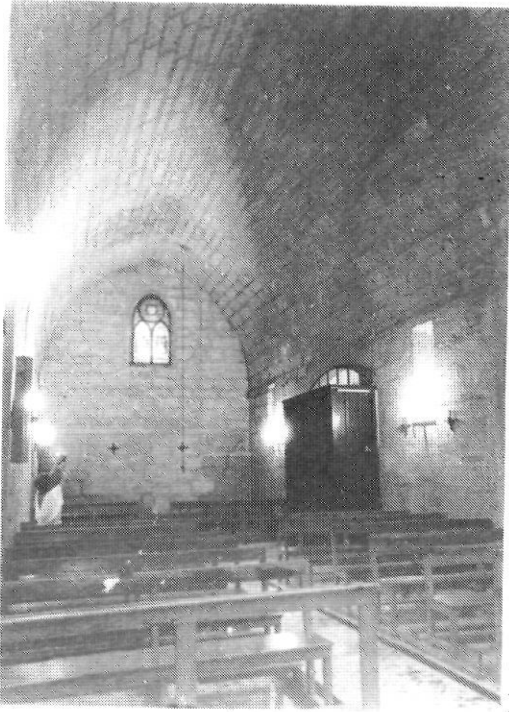
La capella de Santa Magdalena fou traslladada en un lloc alt al damunt

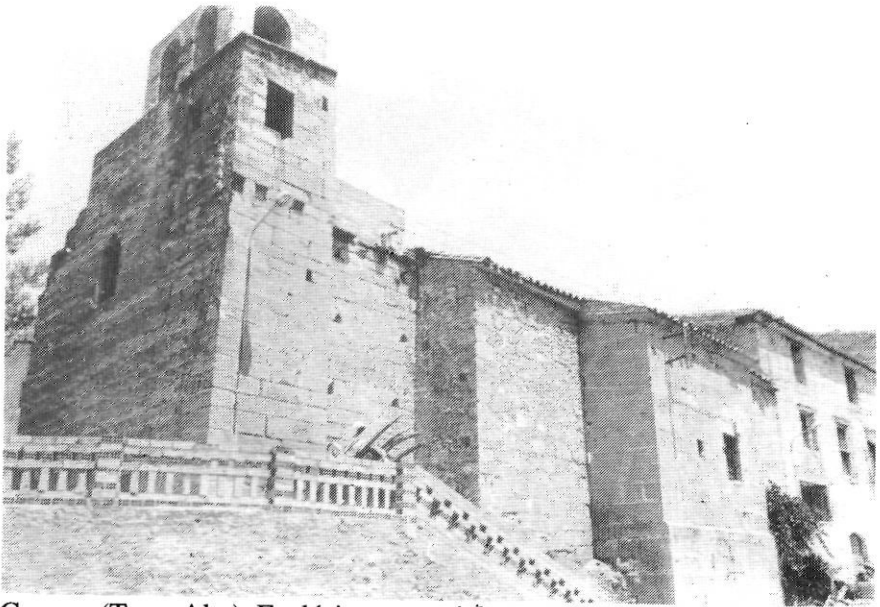
Pinyeres (Terra Alta).
Església parroquial.

Castell d'Almudèfer (Terra Alta). Capella.

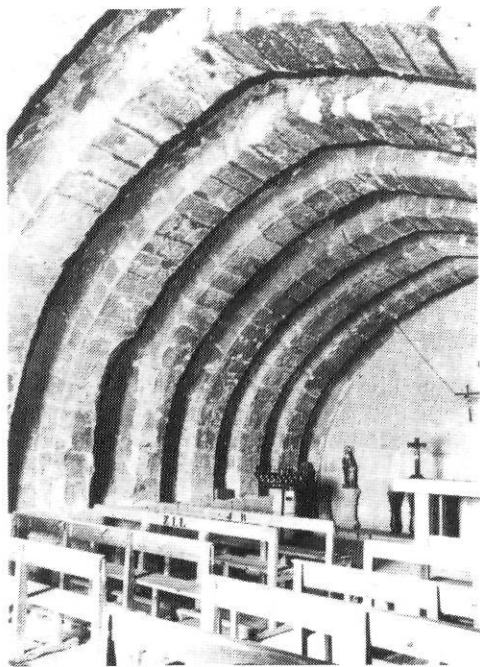
Caseres (Terra Alta). Església parroquial.

Caseres (Terra Alta). Església parroquial.

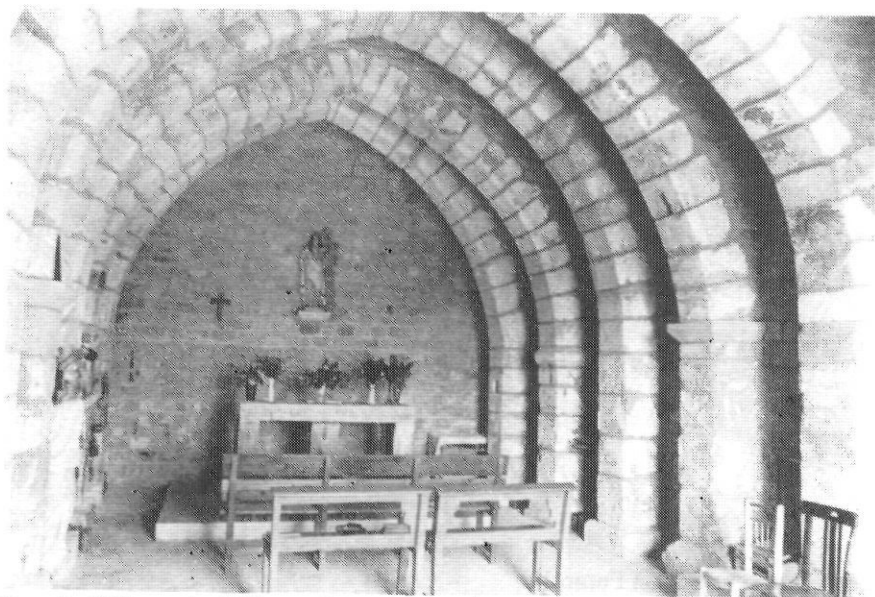
Les Composines (La Fatarella, Terra Alta). Església parroquial.

Les Camposines (La Fatarella, Terra Alta). Església parroquial.

Vilalba dels Arcs (Terra Alta). Església parroquial.

Berrús (Riba-roja, Ribera d'Ebre). Església parroquial.

de l'actual carretera, vora el pantà. M'estalvio de descriure-la perquè és un exemplar molt semblant a Sant Bartomeu de les Camposines. Les úniques diferències que hi noto són una manca de rigor en les proporcions, que d'altra banda s'apropen a les de Sant Bartomeu. Aquí no hi ha els contrafots que trobavem a les Camposines, i sí en canvi una espadanya molt airosa per a dues campanes.

CONSIDERACIONS SOBRE LES CAPELLES I PARROQUIALS DE LES COMARQUES DE L'EBRE

Aquest grup d'esglésies descrit pot tenir un doble o triple origen: església parroquial en un poble de senyoriu templar; capella d'un mas o grup de masos, en règim de possessió directa dels frares; i fins i tot, capella d'un castell de subcomanda.

En el primer cas poden situar amb bastant de seguretat les de Gandesa, Caseres, Vilalba i, potser, Pinyeres; en el segon, les Camposines i el Berrús; i en el tercer Algars i Almodèfer. Qualsevol que hagi estat el seu origen, és cert que totes s'anaren convertint en parròquies o sufragànies. Aquestes funcions són les que trobem en les esglésies franceses (Dailliez: 1974) i castellanes (Castán: 1983) d'origen templar.

Les capelles tenen totes la porta al peu; les parroquials la tenen lateral excepte la de Vilalba.

Totes són molt fosques perquè tenen poques finestres i encara petites, algunes ni tan sols en tenen. L'església de Gandesa conserva encara grans finestrals a l'absis.

Tipològicament podem distingir dos grups d'esglésies; les que tenen volta de canó i les que tenen arcs diafragma. Les primeres són parroquials, de les poblacions més importants. En aquests casos, el programa constructiu és més ambiciós: el principal exemple és l'església de Gandesa, la capital de la Terra Alta. Aquí, excepcionalment, l'absis és poligonal, i la decoració — que en les altres és gairebé inexistent — segueix el romànic de l'escola de Lleida. L'únic motiu notable de decoració en altres esglésies és la creu templa; apareix a l'arrencament dels arcs de Vilalba i a l'exterior de Caseres. Aquestes esglésies segueixen els esquemes arquitectònics de l'època dins del context de les esglésies parroquials de començaments del XIII a la Catalunya Nova, amb influències de les escoles prestigioses en els exemplars més importants.

L'església de Vilalba, que va ser parròquia fins el segle XVII, constitueix un cas intermedi entre les esglésies parroquials i les petites capelles. No té volta de canó com les esglésies del primer tipus sinó que la coberta amb bigues és aguantada amb arcs diafragma. El seu caràcter híbrid es manifesta

en trets que la fan pertànyer als dos grups extrems: no té volta de canó, però les dimensions són equiparables a les de les parròquies.

L'altre tipus són les capelles que tenen arcs diafragma i coberta de lloses de pedra saltacavallades; en aquests casos els arcs diafragma estan molt junts; en la majoria els arcs i els intervals seran iguals.

La coberta amb bigues recolzant en arcs transversals, considerada per Lambert (1977:112) i Cirici (1955:47 i 110) entre d'altres, com la més típica del gòtic català, es documentada a finals del XII en cas del dormitori de Santes Creus (Fort, 1932:130). És probable que alguna d'aquestes capelles de la Terra Alta sigui contemporània ⁴; amb tot, el cas que ens ocupa té una peculiaritat digna d'un estudi particular: la coberta amb lloses de pedra. Caldria anar a la Síria dels segles II al IV per trobar un exemple semblant (Torres Balbàs, 1959:115).

Aquestes capelles són les d'Algars, Pinyeres, les Camposines, el Berrús i, probablement, Almudèfer. Aquest és el grup d'esglésies que considerem com a menys influenciat pels estils forans i més autòcton. Totes elles foren inicialment capelles de nuclis d'explotacions agropecuàries encara que amb el temps esdevinguessin parròquies o sufragànies; Algars i Almudèfer eren castells en adquirir-los els templers però, sospitem que la seva funció va ser més econòmica que no pas defensiva. Aquestes capelles semblen molt representatives d'una arquitectura tradicional en gestació que veurà la maduresa un segle més tard en tot l'àmbit catalano-occità. No és un cas aïllat; a començaments i a mitjans del segle XIII es contrueixen esglesietes semblants, templeres o no, a Mallorca (Esteve-Alomar, 1954). D'altra banda, hem comprovat que en la majoria de capelles de la Terra Alta s'utilitzà la secció àuria per a compondre-les; aquest fet també és assenyalat per Dailliez (1974:37) per a les esglésies de la Provença i d'Itàlia.

CONCLUSIONS GENERALS

Les capelles construïdes pels templers a la Catalunya Nova formen dos conjunts: les dels castells-comandes, i les de les subpreceptories o masos.

El caràcter d'ambdós grups es veurà diversificat per les funcions: servir per a les necessitats religioses de la comunitat les primeres, i servir a la comunitat i sobretot als feligresos les segones.

Arquitectònicament, el conjunt al qual pertanyen serà determinant; les

4.- Vegeu més amunt les dates d'establiments i de les concòrdies de la Mitra i el Temple d'aquests llocs; gairebé totes són de finals del XII i les esglésies no es contrueixen més enllà del primer quart del segle XIII.

capelles dels castells estan integrades dins de l'edifici o del pla constructiu general, mentre que les de les parròquies o masos són arquitectònicament independents. Les capelles dels castells corresponen a una funció de defensa i reconquesta, i les de les parròquies a unes necessitats de repoblació. L'estil arquitectònic correspondrà al de les construccions militars en les capelles dels castells, mentre que en les altres seguirà les tendències de l'arquitectura religiosa i popular del moment. A més importància del lloc de l'establiment correspon més influència dels estils generals de l'època.

La relació amb el Císter és constant en totes les construccions. Les capelles dels castells tenen un plantejament idèntic —sobretot en el cas de Berberà— al de les primitives capelles de Poblet i Santes Creus; així mateix veurem el parentiu en les estructures dels arcs diafragma de les capelles de la Terra Alta i els dormitoris dels monestirs. Amb tot s'ha de remarcar l'originalitat de la fórmula emprada per cobrir les capelles d'aquesta comarca: lloses saltacavallades en lloc de bigues. Més que parlar de prioritats cronològiques, s'ha de constatar una afinitat constructiva en ambdós Ordes i d'una integració sincrètica en les fórmules arquitectòniques del país.

Si hi ha una certa homogeneïtat entre totes les capelles estudiades, no és degut al fet de pertanyer als templers sinó a una àrea geogràfica reduïda, amb unes característiques culturals i històriques comunes. Per tant, seguint Lambert, no creiem que hi hagi un estil propiament templer. Dailliez (1974) a França, i Castán (1983) a Castella i Lleó reblen pa.

Les coordenades en les quals hem de situar l'arquitectura de les capelles templeres de la Catalunya Nova són: la funció defensiva (castells) i la funció repobladora (parròquies); la cronologia, que és conseqüència del punt anterior; i finalment, la integració dins de la tradició arquitectònica local, que està en relació inversa amb la importància de l'establiment templer.

BIBLIOGRAFIA

-ALTISENT, Agustí: *Història de Poblet*, (1974) Ed. de l'Abadia de Poblet, Poblet.

-BLADÉ DESUMVILA, Artur (1966) : *El castell de Miravet*, R. Dalmau ed., (Col. Episodis de la Història, núm. 80).

-BLANCH, Josep (1951): *Arxiepiscopologi de la Santa Església Metropolitana i Primada de Tarragona*, Instituto de Estudios Tarraconenses "Ramón Berenguer IV", Tarragona, 2 vol (vol.I).

-BOFARULL, Pròsper de (1856): *CODOIN*, Vol XII, Barcelona, p.45.

-CARRERAS CANDI, Francesc (1903): *Enetences i Templers en les muntanyes de Prades* en "B.A.B.L.B", tom.II, Barcelona, pp.217-257.

-CASTAN LANASPA, Javier (1983): *Arquitectura templaria castellanó-leonesa*, Universidad de Valladolid, Valladolid.

-CIRICI I PELLICER, Alexandre (1955): *L'arquitectura catalana*, Ed. Moll, Palma de Mallorca.

-COCK, Enrique (1585): *Anales del año ochenta y cinco*, inclós en "Viajes de extranjeros en España y Portugal" (edició a cura de J. García Mercadal), tom I, Madrid, 1952.

-CORBELLA, Ramon, Pvre. (1898): *Lo nostre poble, antich aplech de notícies fahents per a l'Història de Vallfogona*, Vic.

-DAILLIEZ, Laurent (1969): *Les Templiers dans la péninsule ibérique* en "Archeologia", núm. 27, París, pp.37-40.

-DAILLIEZ, Laurent (1974): *La France des Templiers*, Ed. Marabout, París.

-DARAS, Charles (1969): *Comanderies et chapelles des Templiers dans la region Charentaise* en "Archeologia", núm. 27, París, pp. 42-49.

-DEMUGER, Alain (1985): *Vie et mort de l'ordre du Temple*, Ed. du Seuil, París.

-Els Castells Catalans (1973), vol. IV, Rafael Dalmau, Ed. Barcelona.

-ESTEVE, Francisco-ALOMAR, Gabriel (1954): *Pequeñas iglesias de los repobladores de Mallorca (s. XIII y XIV)*, Imp. Mss. Alcover, Palma de Mallorca.

-FONT Y RIUS, José M^a (1969): *Cartas de población y franquicia de Cataluña*, Ed. del C. S. I. C., vol. I textos, Madrid-Barcelona.

FOREY, A.J. (1973): *The Templars in the Corona de Aragón*, Oxford University Press, London.

-FORT i COGUL, Eufemià (1932): *La nota històrica de fra La Dernosa sobre Santes Creus* a "Butlletí Arqueològic", Tarragona, núm. 40, III època pp. 127-132.

-FUGUET I SANS, Joan (1983): *Arquitectura del castell de Barberà (dels orígens als Templers)*, en "Aplec de Treballs núm. 5 del Centre d'Estudis de la Conca de Barberà", Montblanc.

-GAVIN, Josep M. (1977): "Inventari d'esglésies", vol. 1 *Montsià, Baix Ebre, Terra Alta, Ribera d'Ebre, Priorat, Matarranya*, Ed. Arxiu Gavín, Barcelona.

-LAMBERT, Élie (1954): *L'architecture des Templiers* en "Bulletin Monumental" vol. 112, París, pp. 7-60 i 129-166.

-LAMBERT, Élie (1977): *El arte gótico en España en los siglos XII y XIII*, Ed Cátedra, S.A., Madrid (l'edició francesa és de 1931).

-LIAÑOMARTINEZ, Emma (1983): *Inventario artístico de Tarragona y su provincia*, 3 vol., Ministerio de Cultura, Madrid.

-LLADONOSA i PUJOL, Josep (1972): *Història de Lleida*, vol. I, Tàrraga.

-MANYÀ, Joan B. Pvre. (1962): *Notes d'història de Gandesa*, Tortosa.

- MELVILLE, Marion (1969): *Deux aspects de l'architecture des Templiers*, en "Archeologia", núm. 27, París, pp. 22-26.
- MIRET y SANS, Joaquim (1910): *Les Cases de Templers y Hospitalers en Catalunya*, Barcelona.
- MONTREAL, Lluís-RIQUER, Martí de (1965): *Els Castells Medievals de Catalunya*, Vol. III, Barcelona.
- OURSEL, Raymond (1966): *La chapelle des templiers de Fontenotte*, en "Archeologia", num. 11, París, pp. 74-76.
- OURSEL, Raymond (1969): *Un conflict de tendances. Les églises des Templiers*, en "Archeologia", núm. 27, París, pp. 29-35.
- PAGAROLAS, Laureà (1984): *La comanda del Temple de Tortosa*, Dertosa, Tortosa.
- PERNOUD, Regine (1974): *Les Templiers*, Presses Universitaires de France, (col. "Que sais-je?" núm. 1557), París.
- PONS i GURÍ, J.M. (1965): *El fogatjament desconegut de l'any 1358*, en "Boletín de la Real Academia de Buenas Letras", XXX, Barcelona.
- PUIG i CADAFALCH, Josep (et alt.) (1918): *L'arquitectura romànica a Catalunya*, vol. IV, Barcelona.
- RINCON, Wifredo-ROMERO, Alfredo (1981): *La iglesia gótica de Nuestra Señora de Gracia y las Ordenes Militares del Temple y de San Juan de Jerusalén en Vilalba dels Arcs*, ed. UNALI, Zaragoza.
- RIUS i SERRA, J. (edició a cura de) (1954): *Rationes Decimarum Hispaniae*, C.S.I.C., Barcelona.
- SANS i TRAVÉ, Josep M. (1977): *Alguns aspectes de l'establiment dels templers a Catalunya: Barberà*, en "Quaderns d'Història Tarraconense", vol. I, Institut d'Estudis Tarraconenses Ramon Berenguer IV, Tarragona, pp. 9-58.
- SANS i TRAVÉ, Josep M. (1980): *La comanda del Temple de Vallfogona de Riucorb. Primera part: La creació i formació del patrimoni (segles XII i XIII)*, en "Quaderns d'història Tarraconense", vol. II, Institut d'Estudis Tarraconenses R. Berenguer IV, Tarragona, pp. 7-54.
- TORRES BALBÁS, Leopoldo (1959): *Naves de edificios anteriores al siglo XIII cubiertas con armaduras de madera sobre arcos transversales* en "Archivo Español de Arte", núms. 125-128, XXXII, Madrid.

